ہائی اسکول گریجویشن کورس فارسی

بابتہ سنہ ۱۹۲۸ء

مجوزہ

ہائی اسکول و انٹرمیڈیٹ ایگزامینیشن بورڈ

ممالک متحدہ الہ آباد

پبلشر

ماڈرن پبلشنگ کنسرن الہ آباد

پرنٹر منشی حامد حسین یونانی دواخانہ پریس الہ آباد

اول ۱۰۰۰

قیمت مجلد عہ

گلستانِ سعدی

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

در سببِ تالیفِ کتاب گوید

شبے در ایام گذشتہ تامّل میکردم۔ و بر عمر تلف کردہ تاسّف میخوردم وسنگلاخہٴ دل را بالماسِ آب دیدہ می سفتم و این ابیات مناسب حالِ خود می گفتم۔ مثنوی

هر دم از عمر می رود نفسے — چون نگہ می کنم نماند بسے

اے کہ پنجاہ رفت در خوابی — مگر این پنج روز دریابی

خجل آنکس کہ رفت و کار نہ ساخت — کوس رحلت زدند و بار نساخت

خواب نوشین بامداد رحیل — باز دارد پیادہ را ز سبیل

هر که آمد عمارتے نو ساخت — رفت و منزل بدیگرے پرداخت

وان دگر پخت همچنین هوسے — وین عمارت بسر نبرد کسے

یار ناپائدار دوست مدار ! — دوستی را نشاید این غدّار

مایهٔ عیش آدمی شکم است — تا بتدریج می رود چه غم است

گر به بندد چنانکه نکشاید — گو دل از عمر برکند شاید

ورکشاید چنانکه نتوان بست — گو بشو از حیاتِ دُنیا دست

چار طبعِ مخالف و سرکش — چند روزے بوند باهم خوش

گر یکے زین چهار شد غالب — جان شیرین برآید از قالِب

لاجرم مردِ عارفِ کامل — ننهد بر حیاتِ دُنیا دل

نیک و بد چون همین بباید مُرد — خنک آنکس که گوی نیکی بُرد

برگ عیشے بگور خویش فرست ! — کس نیارد ز پس تو پیش فرست

عمر برف است و آفتاب تموز — اندکے ماند خواجه غرّه هنوز !

اے تهیدست رفته در بازار — ترسمت بازناوری دستار

هر که مزروع خود خورد بخوید — وقتِ خرمنش خوشه باید چید

پند سعدی بگوش دل بشنو — ره چنین ست مرد باش - برو

بعد از تامل این معنی مصلحت چنان دیدم - که در نشیمن نشینم و دامن از صحبت فراهم چینم - و دفتر از گفتهاے پریشان بشویم - و من بعد پریشان نگویم

بیت

زبان بریده بکنجے نشسته صمٌّ بکم به از کسے که نباشد زبانش اندر حکم

تا یکے از دوستان که در کجاوه ہمنشین من بودے۔ و در حجره ہم جلیس برسم قدیم از در درآمد۔ چندانکه نشاطِ ملاعبت کرد۔ وبساطِ مداعبت گسترد جوابش نگفتم و سر از زانوے تعبد برنگرفتم۔ رنجیده بمن نگه کرد۔ و گفت۔

قطعه

کنونت که امکان گفتار ہست بگواے برادر بلطف و خوشی
که فردا چو پیکِ اجل دررسد بحکم ضرورت زبان درکشی

یکے از متعلقان منش برحسب این واقعه مطلع گردانید که فلان عزم کرده ہست و نیت جزم آورده که بقیت عمر در دنیا معتکف نشیند۔ و خاموشی گزیند۔ تو نیز اگر توانی سرِ خویش گیر و راهِ مجانبت در پیش آر۔ گفتا بعزت عظیم و صحبت قدیم که دم برنیارم۔ و قدم برندارم مگر آنگه که سخن گفته شود بر عادت مالوف و طریقِ معروف۔ که آزردن دل دوستان جہل ہست و کفارتِ یمین سہل۔ و خلاف راهِ صواب ہست و عکس راے اولی الالباب۔ که ذوالفقارِ علی در نیام و زبانِ سعدی در کام

قطعات

زبان در دہانِ خردمند چیست کلید درِ گنج صاحب ہنر
چو در بسته باشد چه داند کسے که جوہر فروش ہست یا شیشه گر

اگرچه پیش خردمند خامشی ادبست — بوقت مصلحت آن به که در سخن کوشی
دو چیز طیرهٔ عقلست - دم فرو بستن — بوقت گفتن و گفتن بوقت خاموشی

فی الجمله زبان از مکالمهٔ او در کشیدن قوت نداشتم - و روے از محادثهٔ او گردانیدن مروت ندانستم که یار موافق بود - و محب صادق - بیت

چو جنگ آوری با کسے در ستیز — که از وے گزیرت بود یا گریز

بحکم ضرورت سخن گفتیم و تفرج کنان بیرون رفتیم در فصل ربیعی که آثار صولت برد آرمیده بود و اوان دولت ورد رسیده - قطعه

اوّل اردی بهشت - ماه جلالی — بلبل گوینده بر منابر قضبان
بر گل سرخ از نم افتاده لآلی — همچو عرق بر عذار شاهد غضبان

شب را به بوستان با یکے از دوستان اتفاق مبیت افتاد - موضعے خوش و خرم و درختان دلکش و درهم گوئی خوردهٔ مینا بر خاکش ریخته است - و عقد ثریا از تاکش در آویخته - قطعه

روضةٌ ماءُ نهرها سلسال[1] — دوحةٌ سجعُ طیرها موزون
آن پر از لاله هاے رنگارنگ — وین پر از میوه هاے گوناگون
باد در سایهٔ درختانش — گسترانیده فرش بوقلمون

ف اسکے بعد بعض نسخون مین یه شعر ہے - پیراہن سبز بر درختان - چون جامه عید نیکبختان -
[1] باغیست که آب نهرا و صاف و شیرین است و درختے دران باغ که آواز مرغان درست و سنجیده است

بامدادان کہ خاطر باز آمدن بر راے نشستن غالب آمد۔ دیدمش دامنے
پُر از گل و ریحان و سنبل و ضمیران فراہم آوردہ۔ و آہنگ رجوع کردہ۔
گفتم۔ گلِ بوستان را چنان کہ دانی بقاے۔ وعہدِ گلستان را وفاے نباشد
حکما گفتہ اند۔ ہرچہ دیر نپاید دلبستگی را نشاید۔ گفتا طریق چیست؟ گفتم
براے نُزہتِ ناظران و فسحتِ حاضران کتاب گلستان تصنیف توانم کردن
کہ بادِ خزان را بر اوراقِ او دست تطاول نباشد۔ وگردشِ زمان عیش
ربیعش بطیشِ حریف مُبدّل نکند۔

مثنوی

بچہ کار آیدت ز گل طبقے ؎ | از گلستان من ببر ورقے
گل ہمین پنج روز و شش باشد | وین گلستان ہمیشہ خوش باشد

حالے کہ من این بگفتم دامن گل بریخت۔ و در دامنم آویخت کہ اَلکَرِیمُ اِذَا
وَعَدَ وَفیٰ عہ فصلے دو ہمان روز اتفاقِ بیاض اُفتاد در حُسنِ معاشرت
و آدابِ مُحاورت در لباسے کہ متکلمان را بکار آید۔ و مترسلان را بلاغت
بیفزاید۔ فی الجملہ ہنوز از گل بوستان بقیّتے ماندہ بود کہ کتاب گلستان تمام شد
وَاللّٰہُ اَعلَمُ وَاَحکَمُ بِالصَّوَابِ

عہ بزرگ و سخی ہرگاہ وعدہ کرد بجا آوردہ۔ ۱۲

باب اوّل در سیرت پادشاہان

حکایت ۱۔ بادشاہے را شنیدم کہ بکشتن اسیرے اشارت کرد بیچارہ در حالت نومیدی بزبانے کہ داشت ملک را دشنام دادن گرفت و سقط گفتن کہ گفتہ اند۔ ہر کہ دست از جان بشوید۔ ہرچہ در دل دارد بگوید۔

بیت

وقت ضرورت چو نماند گریز　　دست بگیرد سرِ شمشیر تیز

شعر

إِذَا يَئِسَ الْإِنسَانُ طَالَ لِسَانُهُ　　كَسِنَّوْرٍ مَغْلُوبٍ يَصُولُ عَلَى الْكَلْبِ

ملک پرسید کہ چہ میگوید؟ یکے از وزراے نیک محضر گفت۔ اے خداوند میگوید کہ وَالْكَاظِمِينَ الْغَيْظَ وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ۔ وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ۔ ملک را بروے رحمت آمد و از سرِ خونِ او درگذشت۔ وزیر دیگر کہ ضدِّ او بود۔ گفت ابناے جنس ما را نشاید در حضرت بادشاہان جز براستی سخن گفتن۔ این ملک را دشنام داد۔ و ناسزا گفت۔ ملک روی ازین سخن درہم کشید و گفت حرآن دروغ وے پسندیدہ تر آمد۔ ازین راست کہ تو گفتی کہ آن را روے در مصلحت بود۔ و این را ابنا بر خبث و خباثت

عہ ہرگاہ نا امید میشود انسان دراز میشود زبان او چون گربہ عاجز کہ حملہ میکند بر سگ ۱۲

عہ فرو خورندگان خشم و عفو کنندگان تقصیر از مردمان و خدا دوست میدارد نکوئی کنندگان را ۱۲

و خردمندان گفته اند۔ دروغ مصلحت آمیز به از راستی فتنه انگیز۔ بیت

هر که شاه آن کند که او گوید　　حیف باشد که جز نکو گوید

این لطیفه بر طاقِ ایوانِ فریدون نوشته بود مثنوی

جهان اے برادر نماند بکس　　دل اندر جهان آفرین بند و بس
مکن تکیه بر ملکِ دنیا و پشت　　که بسیار کس چون تو پرورد و کشت
چو آهنگ رفتن کند جانِ پاک　　چه بر تخت مردن چه بر روئے خاک

حکایت ۲۔ یکے از ملوکِ خراسان سلطان محمود سبکتگین را بخواب دید بعد از وفات او بصد سال۔ که جمله وجود او ریخته بود و خاک شده۔ مگر چشمانش که همچنان در چشمخانه همی گردیدند و نظر میکردند۔ سائر حکما از تاویل آن خواب عاجز ماندند مگر درویشے۔ که بجا آورد و گفت۔ هنوز چشمش نگران است که ملکش با دگران است۔ نظم

بس نامور بزیر زمین دفن کرده اند　　کز هستیش بروئے زمین یک نشان نماند
آن پیر لاشه را که سپردند زیرِ خاک　　خاکش چنان بخورد کزو استخوان نماند
زنده ست نام فرخ نوشیروان بعدل　　گرچه بسے گذشت که نوشیروان نماند
خیرے کن اے فلان و غنیمت شمار عمر　　زان پیشتر که بانگ بر آید فلان نماند

حکایت ۳۔ ملک زاده را شنیدم که کوتاه بود و حقیر و دیگر برادرانش بلند و بالا و خوبرو۔ بارے ملک بکراهیت و استحقار دروے نظر کرد۔

پسر بفراست واستبصار دریافت وگفت اے پدر کوتاه خردمند به از نادان بلند. هر چه بقامت کهتر بقیمت بهتر که اَلشَّاۃُ نَظِیفَۃٌ وَالْفِیلُ جِیفَۃٌ شعر

اَقَلُّ جِبَالِ الْاَرْضِ طُوْرٌ وَاِنَّہٗ ‌ ‌ لَاَعْظَمُ عِنْدَ اللّٰہِ قَدْرًا وَّمَنْزِلًا

قطعه

آن شنیدی که لاغر دانا ‌ ‌ گفت روزے بابلهی فربه

اسپ تازی اگر ضعیف بود ‌ ‌ همچنان از طویلهٔ خر به

پدر بخندید وارکان دولت به پسندیدند وبرادران بجان برنجیدند قطعه

تا مرد سخن نه گفته باشد ‌ ‌ عیب وهنرش نهفته باشد

هر بیشه گمان مبر که خالی است ‌ ‌ شاید که پلنگ خفته باشد

شنیدم که ملک را دران مدت دشمنے صعب روے نمود چون لشکر از هر دو طرف روے درهم آوردند. وقصد مبارزت کردند. اوّل کسیکه اسپ درمیدان جهانید آن پسر بود ومیگفت. نظم

آن نه من باشم که روز جنگ بینی پشت من

این منم کاندر میان خاک وخون بینی سرے

عہ گوسپند پاک است یعنی حلال وپیل ناپاک ۱۲ عہ کوچک ترین کوهہاے زمین طور است وتحقیق او هر آئینه بزرگ است پیش خدا از روے منزلت ومرتبه ۱۲

آنکه جنگ آرد بخون خویش بازی می کند
روز میدان آنکه بگریزد بخون لشکرے

این بگفت و بر سپاه دشمن زد۔ و تنے چند از مردان کارے بیند اخت۔
چون پیش پدر باز آمد۔ زمین خدمت ببوسید و گفت۔ قطعہ

اے کہ شخصے منت حقیر نمود تا درشتی ہنر نہ پنداری۔
اسپ لاغر میان بکار آید روز میدان نہ گاو پرواری

آوردہ اند کہ سپاہ دشمن بقیاس بود۔ و اینان اندک۔ جماعتے آہنگ
گریز کردند پسر نعرہ بزد و گفت۔ اے مردان بکوشید۔ تا جامۂ زنان
نپوشید سواران را بگفتن او تہور زیادہ گشت و بیکبار حملہ آوردند
شنیدم کہ ہم دران روز بر دشمن ظفر یافتند۔ ملک سر و چشمش ببوسید۔
و در کنار گرفت۔ و ہر روز نظر بیش میکرد تا ولی عہد خویش گردانید۔
برادرانش حسد بردند۔ و زہر در طعامش کردند۔ خواہرش از غرفہ بدید۔
و دریچہ برہم زد۔ پسر بفراست دریافت۔ و دست از طعام باز کشید و گفت
محال ہست کہ ہنرمندان بمیرند و بے ہنران جاے ایشان گیرند بیت

کس نیاید بزیر سایۂ بوم ور ہما از جہان شود معدوم

پدر را ازین حال آگہی دادند۔ برادرانش را بخواند و گوشمال بواجب داد۔
پس ہر یکے را از اطراف بلاد حصہ معین کرد تا فتنہ بنشست و نزاع برخاست

که گفته اند ده درویش در گلیمے بخسپند۔ و دو بادشاه در اقلیمے نگنجند۔ قطعه

نیم نانے گر خورد مرد خدائے | بذل درویشان کند نیمے دگر
هفت اقلیم ار بگیرد بادشاه | همچنان دربند اقلیمے دگر

حکایت سوم۔ طائفۂ دزدان عرب بر سر کوہے نشسته بودند۔ و منفذ کاروان بسته۔ رعیّت بلدان از مکائد ایشان مرعوب و لشکر سلطان مغلوب بحکم آنکه ملاذے منیع از قلهٔ کوہے گرفته بودند و ملجا و ماوائے خود کرده مدبران ممالک آن طرف در دفع مضرّت ایشان مشورت کردند که اگر این طائفه همبرین نسق روزگارے مداومت نمایند۔ مقاومت ممتنع گردد۔

مثنوی

درختے که اکنون گرفتست پائے | به نیروے شخصے بر آید ز جائے
وگر همچنان روزگارے هلی | بگردونش از بیخ بر نگسلی۔
سر چشمه شاید گرفتن به بیل | چو پر شد نشاید گذشتن به پیل

سخن برین مقرر شد که یکے را بتجسّس ایشان برگماشتند و فرصت نگاه میداشتند تا وقتیکه بر سر قومے رانده بود و بقعه خالی مانده تنے چند مردان واقعه دیده جنگ آزموده را بفرستادند تا در شعب جبل پنهان شدند شبانگاهے که دزدان بازآمدند سفر کرده و غارت آورده سلاح از تن بگشادند و رخت غنیمت بنهادند نخستین دشمنے که بر سر ایشان

تاختت آوردہ خواب بود چندانکہ پاسے از شب بگذشت۔ بیت

قرص خورشید در سیاہی شد   یونس اندر دہان ماہی شد

مردان دلاور از کمینگاہ بدر جستند و دست یگان یگان بر کتف بستند و بامدادان
ہمہ را بدرگاہ ملک حاضر آوردند۔ ملک ہمگنان را اشارت بکشتن فرمود۔
اتفاقاً دران میان جوانے بود کہ میوۂ عنفوان شبابش نو رسیدہ۔
و سبزۂ گلستان عذارش نو دمیدہ یکے از وزرا پایۂ تخت ملک
را بوسہ داد و روے شفاعت بر زمین نہاد۔ وگفت این پسر ہنوز
از باغ زندگانی بر نخوردہ است۔ واز ریعان جوانی تمتع نیافتہ
توقع بکرم و اخلاق خداوندی آن است کہ بخشیدن خون او بر بندہ
منت نہد۔ ملک روے ازین سخن درہم کشید و موافق راے بلندش
نیامد و گفت۔ بیت

پرتو نیکان نگیرد ہر کہ بنیادش بد است   تربیت نااہل را چون گردگان بر گنبد است

نسل فساد اینان منقطع کردن اولیٰ تر است و بیخ تبار ایشان برآوردن
عین مصلحت کہ آتش نشاندن و اخگر گذاشتن۔ و افعی کشتن و بچہ
نگاہداشتن کار خردمندان نیست۔ قطعہ

ابر گر آب زندگی بارد   ہرگز از شاخ بید بر نخوری
با فرومایہ روزگار مبر   کز نے بوریا شکر نخوری

وزیر چون این سخن بشنید طوعاً و کرہاً بہ پسندید۔ و بحسنِ راے ملک آفرین کرد۔ و گفت آنچہ خداوند۔ دام ملکہٗ! فرمود عین صواب است۔ و مسئلہ بے جواب۔ ولیکن۔ حقیقت آن است کہ اگر در سلکِ بدان تربیت یافتے طینت ایشان گرفتے ویکے از ایشان شدے۔ امّا بندہ امید وار ہست کہ بصحبتِ صالحان تربیت پذیرد و خوے خردمندان گیرد کہ ہنوز طفل ہست و سیرتِ بغی و عنادِ آن گروہ در نہادِ او متمکّن نہ شدہ و در حدیث است مَا مِنْ مَوْلُوْدٍ اِلَّا وَ قَدْ یُوْلَدُ عَلَى الْفِطْرَۃِ فَاَبَوَاہُ یُهَوِّدَانِہٖ وَ یُنَصِّرَانِہٖ وَ یُمَجِّسَانِہٖ۔ قطعہ

پسرِ نوح با بدان بنشست ۔۔۔ خاندانِ نبوتش گم شد

سگِ اصحابِ کہف روزے چند ۔۔۔ پے نیکان گرفت مردم شد

این بگفت و طائفہ از ندماے ملک باوے بشفاعت یار شدند تا ملک از سرِ خونِ او در گذشت و گفت بخشیدم۔ اگرچہ مصلحت ندیدم۔ رباعی

دانی کہ چہ گفت زال با رستم گرد؟ ۔۔۔ دشمن نتوان حقیر و بیچارہ شمرد

دیدیم بسے آب زسر چشمہ خورد ۔۔۔ چون بیشتر آمد شتر و بار ببرد

فی الجملہ پسر را بناز و نعمت پروردند و استاد ادیب را بتربیتِ او نصب کردند

عہ طینت کسے از فرزند گر تحقیق زادہ می شود بہ پیدائش و آفرینش لیکن مادر و پدر او یہودی میکنند او را نصرانی و مجوسی میگردانند۔

تا حسنِ خطاب و ردِّ جواب و سائرِ آدابِ خدمتِ ملوکش درآموخت و در نظرِ همگنان پسندیده آمد. روزے وزیر از شمائلِ او در حضرتِ ملک شمّہ میگفت که تربیّتِ عاقلان در و اثر کرده. و جهلِ قدیم از جبلّت بدر رفته. و خوے خردمندان گرفته. ملک ازین سخن تبسّم کرد. و گفت.

فَمَنْ اَنْبَاكَ اَنَّكَ اِبْنُ ذِئْبٍ؟ تُهُذِّبْتَ بِبَابِنَا وَنَشَاْتَ فِيْنَا

اِذَا كَانَ الطِّبَاعُ طِبَاعَ سُوْءٍ فَلَيْسَ بِنَافِعٍ اَدَبُ الْاَدِيْبِ

قطعه

عاقبت گرگ زاده گرگ شود گرچه با آدمی بزرگ شود

سالے دو برین آمد. طائفهٔ اوباش محلّت بدو پیوستند و عقدِ موافقت بستند تا بوقتِ فرصت وزیر را با هر دو پسرش بکشت. و نعمتِ بیقیاس برداشت. و در مغارهٔ دزدان بجاے پدر بنشست و عاصی شد. ملک دستِ تحیّر بدندان گرفت و گفت قطعه

شمشیرِ نیک ز آهنِ بد چون کند کسے ناکس بتربیت نشود اے حکیم کس

باران که در لطافتِ طبعش خلاف نیست در باغ لاله روید و در شوره بوم خس

ف غذا داده شدی تو بشیر ما ونشو ونما یافتی نزد ما پس که خبر داد که پدر تو گرگ است
وقتیکه باشد طبیعت بد پس نیست که نفع دهد ادب ادب آموز.

قطعه

زمین شورہ سنبل بر نیارد ۔ در و تخم عمل ضایع مگردان
نکوئی با بدان کردن چنان ست ۔ کہ بد کردن بجاے نیک مردان

حکایت ۵۔ سرہنگ زادہ را بر در سراے اغلمش دیدم کہ عقل و کیاستے وفہم و فراستے زائد الوصف داشت۔ ہم از عہد خردی آثار بزرگی در ناصیۂ او پیدا۔ ولمعانِ انوار زیرکی در جبینش مبیّن۔ بیت

بالاے سرش زہوشمندی ۔ می تافت ستارۂ بلندی

فی الجملہ مقبول نظرِ سلطان آمد۔ کہ جمال صورت وکمال معنی داشت وحکما گفتہ اند۔ توانگری بدل است۔ نہ بمال۔ وبزرگی بعقل ہست نہ بسال۔

بیت

کودکے کو بعقل پیر بود ۔ نزدِ اہل خرد کبیر بود

ابناے جنس بر منصب او حسد بردند۔ وبجنایتے متہمش کردند ودر کشتن او سعی بے فائدہ نمودند۔ مصرعہ۔ دشمن چہ کند چو مہربان باشد دوست۔ ملک پرسید کہ موجب خصمی اینان در حق تو چیست؟ گفت۔ در سایۂ دولت خداوندی دام ملکہٗ ہمگنان را راضی کردم۔ مگر حسود کہ راضی نمیشود الا بزوال نعمتِ من۔ واقبال ودولت خداوندی باقی باد :-

قطعات

توانم آنکہ نیازارم اندرون کسے ——— حسود را چہ کنم کو زخود برنج درست

بمیر تا برہی اے حسود! کین رنجیست ——— کہ از مشقت او جز بمرگ نتوان رست

شور بختان بآرزو خواہند ——— مقبلان را زوال نعمت وجاه

گر نہ بیند بروز شپرہ چشم ——— چشمۂ آفتاب را چہ گناه!

راست خواہی ہزار چشم چنان ——— کور بہتر کہ آفتاب سیاه

حکایت ۶۔ یکے از ملوک عجم را حکایت کنند۔ کہ دست تطاول بمال رعیت دراز کرده بود و جور و اذیت آغاز۔ تا بحدّے کہ خلق از مکائد ظلمش بجان آمده بودند۔ و از کربت جورش راه غربت گرفتند چون رعیت کم شد و ارتفاع ولایت نقصان پذیرفت۔ خزینہ تہی ماند و دشمنان از ہر طرف زور آوردند۔ **قطعہ**

ہر کہ فریادرس روز مصیبت خواہد ——— گو در ایام سلامت بجوانمردی کوش!

بندۂ حلقہ بگوش ار ننوازی برود ——— لطف کن لطف کہ بیگانہ شود حلقہ بگوش

بارے در مجلس او کتاب شاہنامہ ہمی خواندند۔ در زوال مملکت ضحاک وعہد فریدون۔ وزیر ملک را پرسید کہ فریدون گنج و حشم نداشت ملک چگونہ برو مقرر شد۔ گفت چنانکہ شنیدی خلقے بتعصب گرد آمدند وتقویت کردند۔ بادشاہی یافت۔ وزیر گفت۔ اے ملک چون گرد آمدن

خلق موجب بادشاہی است۔ تو خلق را چرا پریشان میکنی؟ مگر سر بادشاہی نداری

بیت

ہمان بہ کہ لشکر بجان آوری　　کہ سلطان بہ لشکر کند سروری

ملک گفت۔ موجب گرد آمدن سپاہ و رعیّت چیست؟ گفت بادشاہ را کرم باید تا برو گرد آیند۔ و رحمت تا در سایۂ دولتش ایمن نشینند۔ ترا ازین ہر دو یکے نیست۔

مثنوی

نکند جور پیشہ سلطانی　　کہ نیاید ز گرگ چو پانی

بادشاہے کہ طرح ظلم افگند　　پاے دیوارِ ملکِ خویش بکند

ملک را پندِ وزیر ناصح موافق طبع نیامد۔ روے سخن درہم کشید و بزندانش فرستاد۔ بسے بر نیامد کہ بنی عمِ سلطان بہ منازعت برخاستند۔ و ملک پدر خواستند۔ قومیکہ از دستِ تطاول او بجان آمدہ بودند و پریشان شدہ۔ بر ایشان گرد آمدند۔ و تقویت کردند۔ تا ملک از تصرف او بدر رفت و بر ایشان مقرر شد۔

قطعہ

بادشاہے کو روا دارد ستم بر زیردست　　دوستدارش روزِ سختی دشمنِ زورآور است

با رعیّت صلح کن وز جنگِ خصم ایمن نشین　　زانکہ شاہنشاہِ عادل را رعیّت لشکر است

حکایت ۷۔ بادشاہے با غلامے عجمی در کشتی نشستہ بود۔ و غلام ہرگز دریا ندیدہ۔ و محنت کشتی نیازمودہ۔ گریہ و زاری آغاز نہاد و لرزہ

براندامش افتاد. چندانکه ملاطفت کردند. آرام نه گرفت. ملک را عیش ازو منغّص شد. چاره ندانست. حکیمے دران کشتی بود. ملک را گفت اگر فرمائی من او را بطریقے خاموش گردانم. گفت غایت لطف و کرم باشد. بفرمود تا غلام را بدریا انداختند. بارے چند غوطه بخورد. ازان پس مویش بگرفتند. و سوے کشتی آوردند. بهر دو دست در سکّان کشتی درآویخت. چون ساعتے برآمد. بگوشه بنشست. و قرار گرفت. ملک را پسندیده آمد. و گفت. اندرین چه حکمت بود. گفت. اوّل محنت غرق شدن نیازموده بود. و قدر سلامت کشتی نمی دانست. همچنین قدر عافیت کسے داند که بمصیبتے گرفتار آید. قطعه

اے سیر ترا نانِ جوین خوش نه نماید   معشوق منست آنکه بنزدیک تو زشتست
حورانِ بهشتی را دوزخ بود اعراف   از دوزخیان پرس که اعراف بهشتست

بیت

فرقست میان آنکه یارش در بر   با آنکه دو چشم انتظارش بر در

حکایت ۸. هرمز را گفتند که از وزیران پدر چه خطا دیدی. که بند فرمودی. گفت خطائے معلوم نکردم. ولیکن دیدم که مهابت من در دل ایشان بیکران ست. و بر عهد من اعتماد کلّی ندارند. ترسیدم. از بیم گزند خویش آهنگ هلاک من کنند. پس قول حکما را کار بستم که گفته اند. قطعه

ازان کز تو ترسد بترس اے حکیم — وگر با چو او صد بر آئی بہ جنگ
نہ بینی کہ چون گربہ عاجز شود — بر آرد بچنگال چشم پلنگ؟
ازان مار بر پاے راعی زند — کہ ترسد سرش را بکوبد بہ سنگ

حکایت ۹- یکے از ملوکِ عرب رنجور بود- در حالتِ پیری و امید از زندگانی قطع کردہ ناگاہ سوارے از در درآمد- گفت- بشارت باد مر ترا! کہ فلان قلعہ را بدولتِ خداوندی کشادیم و دشمنان را اسیر گرفتیم- و سپاہ و رعیّتِ آن طرف بجملگی مطیع فرمان شدند- ملک نفسے سرد بر آورد و گفت- این مژدہ مرا نیست- دشمنانم راست- یعنی وارثانِ ملک را-

قطعات

درین امید بسر شد- دریغ عمرِ عزیز — کہ آنچہ در دلم است از درم فراز آید
امید بستہ بر آمد ولے چہ فائدہ؟ زانکہ — امید نیست کہ عمرِ گذشتہ باز آید

کوسِ رحلت بکوفت دستِ اجل — اے دو چشم وداعِ سر بکنید
اے کفِ دست و ساعد و بازو! — ہمہ تودیعِ یک دگر بکنید
برمنِ اوفتادہ دشمنِ کام — آخر اے دوستان گذر بکنید
روزگارم بشد بنادانی — من نکردم- شما حذر بکنید!

حکایت ۱۰- بربالینِ تربتِ یحیی پیغمبر (علیہ السّلام) معتکف بودم در جامعِ دمشق یکے از ملوکِ عرب- کہ بے انصافی معروف بود- بزیارت

آمد و نماز گذارد و حاجت خواست۔ بیت

درویش و غنی بندۂ این خاک درند   وانانکه غنی ترند محتاج ترا ند۔

آنگاہ روے بمن کرد و گفت۔ ازانجا کہ ہمت درویشان است۔ و صدق معاملہ ایشان توجہ خاطر ہمراہ من کنید۔ کہ از دشمن صعب اندیشناکم۔ گفتمش بر رعیت ضعیف رحمت کن۔ تا از دشمن قوی زحمت نہ بینی۔

نظم

ببازوان توانا و قوت سر دست   خطاست پنجۂ مسکین ناتوان بشکست
نترسد آنکہ بر افتادگان نبخشاید   کہ گر ز پاے درآید کسش نگیرد دست
ہر آنکہ تخم بدی کشت و چشم نیکی داشت   دماغ بیہدہ پخت و خیال باطل بست
ز گوش پنبہ برون آر و دادِ خلق بدہ   وگر تو می ندہی داد روز دادے ہست

مثنوی

بنی آدم اعضاے یکدیگر اند   کہ در آفرینش ز یک جوہر اند
چو عضوے بدرد آورد روزگار   دگر عضوہا را نماند قرار
تو کز محنت دیگران بے غمی   نشاید کہ نامت نہند آدمی

حکایت ۱۱ درویشے مستجاب الدعواۃ در بغداد پدید آمد۔ حجاج بن یوسف را خبر کردند۔ بخواندش و گفت۔ مرا دعاے خیر کن! گفت۔ خدایا! جانش بستان! گفت از بہر خدا این چہ دعاست؟ گفت این

دعاے خیریت ترا و جملہ مسلمانان را۔ گفت چگونہ۔ گفت اگر بمیری خلق از عذاب برہند و تو از گناہان

مثنوی

اے زبردست زیردست آزار گرم تا کے بماند این بازار؟
بچہ کار آیدت جہانداری مُردنت بہ کہ مردم آزاری

حکایت ۱۲۔ یکے از ملوک بے انصاف پارسائے را پرسید۔ از عبادتہا کدام فاضل ترست؟ گفت ترا خواب نیمروز تا دران یک نفس خلق را نیازاری۔

قطعہ

ظالمے را خفتہ دیدم نیمروز گفتم این فتنہ ست خوابش بردہ بہ
آنکہ خوابش بہتر از بیداری ست آن چنان بد زندگانی مردہ بہ

حکایت ۱۳۔ یکے از ملوک را شنیدم کہ شبے در عشرت روز کردہ بود۔ و در پایان مستی می گفت۔

بیت

مارا بجہان خوشتر ازین یکدم نیست کز نیک و بد اندیشہ و از کس غم نیست

درویشے برہنہ بسرما بیرون خفتہ بود۔ بشنید و گفت

بیت

اے آنکہ باقبال تو در عالم نیست گیرم کہ غمت نیست غم ما ہم نیست

ملک را خوش آمد صرۂ ہزار دینار از روزن بیرون داشت۔ و گفت اے درویش دامن بدار۔ گفت دامن از کجا آرم؟ کہ جامہ ندارم۔ ملک را بر ضعیف حال او رحمت زیادہ گشت۔ خلعتے بران مزید کرد۔ و

پیشش فرستاد درویش آن نقد را باندک روزگارے بخورد و پریشان کرد و باز آمد۔

بیت

قرار بر کف آزادگان نگیرد مال ۔ نه صبر در دل عاشق نه آب در غربال

در حالتی که ملک را پرواے او نبود۔ حالش بگفتند۔ ملک بهم برآمد و روے درہم کشید۔ و زینجاست که گفته اند۔ اصحاب فطنت و خبرت که از حدت و صولت طبع بادشاہان پُرحذر باید بود۔ که غالب همت ایشان بمعظمات امور مملکت متعلق باشد۔ و تحمل ازدحام عوام نکنند۔ گاہے بسلامے برنجند۔ و وقتے بدشنامے خلعت دہند۔

مثنوی

حرامش بود نعمت بادشاہ ۔ که ہنگام فرصت ندارد نگاہ!

مجال سخن تا نبینی ز پیش ۔ به بیہودہ گفتن مبر قدر خویش

ملک گفت۔ این گداے شوخ مبذر را که چندین نعمت باندک مدت برانداخت۔ برانید۔ که خزینهٔ بیت المال لقمهٔ مساکین است نه طعمهٔ اخوان الشیاطین۔

بیت

ابلہے کو روز روشن شمع کافوری نہد ۔ زود بینی کش بشب روغن نباشد در چراغ

یکے از وزراے ناصح گفت۔ اے خداوند روے زمین! مصلحت آن می بینم که چنین کسان را وجه کفاف بتفاریق مجری باید داشت۔ تا در

نفقه اسراف نه کنند. اما آنچه فرمودی از زجر و منع. مناسب سیرت ارباب همت نیست. یکے را بلطف امیدوار کردن و باز بنومیدی خسته خاطر گردانیدن۔

بیت

بروے خود در طماع باز نتوان کرد چو باز شد۔ بدرشتی فراز نتوان کرد

بیت

مرغ جائے پرد که چینه بود نه بجائے رود که چی نبود

قطعه

کس نه بیند که تشنگان حجاز بر لب آب شور گرد آیند
هر کجا چشمه بود شیرین مردم و مرغ و مور گرد آیند

حکایت ۱۴۔ یکے از پادشاهان پیشین در رعایت مملکت سستی کردے و لشکر بسختی داشتے۔ لاجرم دشمنے صعب روے نمود۔ همه پشت دادند و روے بگریز نهادند

مثنوی

چو دارند گنج از سپاهی دریغ دریغ آیدش دست بردن بتیغ
چه مردی کنند در صف کارزار که دستش تهی باشد و کار زار

یکے از آنان که غدر کردند با من دوستی داشت۔ ملامتش کردم۔ و گفتم دون است و ناسپاس و سفله و ناحق شناس که باندک تغیر حال از مخدوم قدیم برگردد۔ و حقوق نعمت سالها در نوردد۔ گفت اگر بکرم۔

معذور داری۔ شاید کہ اسپ بے جو بود۔ و نمد زین بگرو۔ سلطان کہ بزر با سپاہی بخیلی کند۔ با او بجان جوانمردی نتوان کرد۔ بیت

زر بدہ مرد سپاہی را تا سر بدہد ۔ ورش زر ندہی سر بنہد در عالم

شعر

اِذَا شَبِعَ الْکَمِیُّ یَصُولُ بَطْشًا ۔ وَخَاوِی الْبَطْنِ یَبْطِشُ بِالْفِرَارِ

حکایت ۱۵۔ یکے از وزراے معزول شدہ بحلقۂ درویشان در آمد و برکت صحبتِ ایشان در وے اثر کرد۔ و جمعیّت خاطرش دست داد ملک بارے دگر با وے دل خوش کرد و عملش فرمود۔ قبول نکرد و گفت معزولی بہ کہ مشغولی۔

رباعی

آنانکہ بکنجِ عافیت بنشستند ۔ دندانِ سگ و دہانِ مردم بستند

کاغذ بدریدند و قلم بشکستند ۔ وز دست و زبان حرف گیران رستند

ملک گفت۔ ہر آئینہ مارا خردمندے کافی باید کہ تدبیرِ مملکت را شاید گفت نشانِ خردمندِ کافی آنست کہ بچنین کارہا تن ندہد۔ بیت

ہماے بر ہمہ مرغان ازان شرف دارد ۔ کہ استخوان خورد و طائرے نیازارد

حکایت ۱۶۔ سیاہ گوش را گفتند۔ ترا ملازمتِ شیر بچہ سبب اختیار افتاد؟ گفت تا فضلۂ صیدش می خورم۔ واز شرِ دشمنان در پناہ صولتش زندگانی می کنم۔ گفتند۔ اکنون کہ بظلِ حمایتش در آمدی و بہ شکرِ

نعمتش اعتراف نمودی چرا از دیگر تر بیائی ـ تا در حلقهٔ خاصانت در آورد
و از بندگان مخلصانت شمارد ـ گفت همچنان از لطف وی ایمن نیستم ـ

بیت

اگر صد سال گبر آتش فروزد   چو یکدم اندران افتد بسوزد

گاه افتد که ندیم حضرت سلطان زر بیابد و گاه باشد که سرش برود ـ و
حکما گفته اند که از تلوّن طبع پادشاهان بر حذر باید بود که وقتی بسلامی
برنجند و گاهی بدشنامی خلعت دهند ـ و گفته اند که ظرافت بسیار
هنر ندیمان است و عیب حکیمان بیت

تو بر سر قدر خویش می باش و وقار   بازی و ظرافت به ندیمان بگذار

حکایت ۲ ـ یکی از رفیقان شکایت روزگار نامساعد بنزدیک من
آورد و گفت ـ کفاف اندک دارم و عیال بسیار ـ و طاقت بار فاقه
نمی آرم ـ و بارها در دلم می آید که باقلیمی دیگر نقل کنم ـ تا بهر صفت زندگانی
کرده آید ـ کسی را بر نیک و بد من اطلاع نباشد ـ بیت ـ

بس گرسنه خفت و کس ندانست که کیست   بس جان بلب آمد که بروکس نگریست

باز از شماتت اعدا می اندیشم که بطعنه در قفای من بخندند و سعی مرا در حق
عیال بر عدم مروّت حمل کنند و گویند قطعه

ببین آن بی حمیت را که هرگز   نخواهد دید روی نیکبختی را

تن آسانی گزینند خویشتن را   زنان و فرزند بگذارند به سختی

و در علم محاسبه چنانکه معلوم است چیزی دانم. اگر بجاه شما جهتی معین شود که موجب جمعیت خاطر باشد. بقیه عمر از عهده شکر آن بیرون نتوانم آمد. گفتم ای برادر عمل پادشاهان دو طرف دارد. امید نان و بیم جان. و خلاف رای خردمندان است. بامید نان در بیم جان افتادن.

قطعه

کس نیاید بخانهٔ درویش   که خراج زمین و باغ بده

یا به تشویش و غصه راضی شو   یا جگربند پیش زاغ بنه

گفت این سخن موافق حال من نگفتی و جواب سوال من نیاوردی. نشنیده که گفته اند هر که خیانت ورزد پشتش از حساب بلرزد.

بیت

راستی موجب رضای خداست   کس ندیدم که گم شد از ره راست

و حکما گفته اند چهار کس از چهار کس بجان آمده است. حرامی از سلطان و دزد از پاسبان و فاسق از غماز و آنرا که حساب پاک است از محاسبه چه باک.

قطعه

مکن فراخ روی در عمل اگر خواهی   که وقت رفع تو باشد مجال دشمن تنگ

تو پاک باش برادر مدار از کس باک   زنند جامهٔ ناپاک گازران بر سنگ

گفتم حکایت آن روباه مناسب حال تست که دیدندش گریزان و افتان
و خیزان کسی گفتش چه آفت است که موجب چندین مخافت است
گفت شنیده ام که شتران را بسخره می گیرند. گفتند ای
سفیه اشتر را با تو چه مناسبت است؟ و ترا با او چه مشابهت؟ گفت
خاموش. اگر حسودان بغرض گویند که این هم شتر بچه است و گرفتار
آیم. کرا غم تخلیص من باشد و تا تریاق از عراق آورده شود. مار گزیده
مرده بود. ترا همچنان فضلست و دیانت و تقوی و امانت. ولیکن
متعنتان در کمین اند و مدعیان گوشه نشین. اگر آنچه حسن سیرت تست
بخلاف آن تقریر کنند. و در معرض خطاب پادشاه افتی. در آن حالت کرا
مجال مقال باشد؟ پس مصلحت آن می بینم که ملک قناعت را حراست
کنی و ترک ریاست گویی که عاقلان گفته اند بیت

بدریا در منافع بیشمار است　　وگر خواهی سلامت بر کنار است

رفیق چون این سخن بشنید بهم برآمد. و روی درهم کشید. و سخنان رنجش
آمیز گفتن گرفت که این چه عقل است و کفایت و فهم و درایت؟ و قول علما
درست آمد که گفته اند. دوستان در زندان بکار آیند که بر سفره
همه دشمنان دوست نمایند. قطعه

دوست مشمار آنکه در نعمت زند　　لاف یاری و برادرخواندگی

دوست آن باشد کہ گیرد دست دوست　　در پریشان حالی و درماندگی؛

دیدم کہ متغیّر می شود۔ و نصیحت من بغرض می شنود۔ بنزدیک صاحب دیوان رفتم بسابقہ معرفتے کہ درمیان ما بود۔ صورت حالش بگفتم۔ و اہلیت و استحقاقش بیان کردم تا بکارے مختصرش نصب کردند۔ روزے چند برین برآمد۔ لطف طبعش را بدیدند۔ و حُسن تدبیرش را پسندیدند۔ کارش ازان درگذشت و بمرتبہ والاتر ازان متمکن گشت۔ ہمچنین نجم سعادتش در ترقی بود۔ تا باَوجِ ارادت رسید۔ و مقرب حضرت سلطان گشت۔ و مشارٌ الیہ و معتمد علیہ شد۔ بر سلامت حالش شادمانی کردم و گفتم

بیت

زکارِ بستہ میندیش و دل شکستہ مدار　　کہ آب چشمۂ حیوان درون تاریکی ست

شعر

اَلَا لَاتَحْزَنَنَّ اَخا الْبَلِیَّۃِ　　فَلِلرَّحْمٰنِ اَلْطَافٌ خَفِیَّۃٌ

بیت

منشین ترش تو از گردش ایّام کہ صبر　　گرچہ تلخ است ولیکن برِ شیرین دارد

دران مدت مرا با طائفہ یاران اتفاق سفر حجاز افتاد۔ چون از زیارت مکّہ باز آمدم۔ دو منزلم استقبال کرد۔ ظاہر حالش را دیدم پریشان و بہ

عہ آگاہ باش غم مخور اے برادر مصیبت رسیدہ بلیہ ہر خدا را است نوازشہائے پوشیدہ ۱۲

هیأتِ درویشان. گفتم که حال چیست؟ گفت. چنانکه تو گفتی. طایفه
حسد بردند. و بخیانتم منسوب کردند و ملک دام ملکہ در کشفِ حقیقتِ
آن استقصار نفرمود. و یارانِ قدیم و دوستانِ صمیم از کلمۂ حق
خاموش گردیدند. و صحبتِ دیرینہ فراموش کردند. قطعہ

نہ بینی کہ پیشِ خداوند جاہ　　ستایش کنان دست بر بر نہند
وگر روزگارش درآرد ز پاے　　ہمہ عالمش پاے بر سر نہند

فی الجملہ بانواعِ عقوبت گرفتار بودم. تا درین ہفتہ کہ مژدۂ سلامتِ حجاج
برسید. از بندِ گرانم خلاص کردند. و ملکِ موروثم خاص. گفتم نصیحت
من قبول نکردی کہ گفتہ اند. عملِ پادشاہان چون سفرِ دریاست سودمند
و خطرناک یا گنج برگیری یا در تلاطمِ امواج بمیری. بیت

یا زر بہر دو دست کند خواجہ بر کنار　　یا موج روزے افگندش مردہ بر کنار

مصلحت ندیدم ازین بیش ریشِ درویش را بہ نیشِ ملامت خراشیدن
و نمک پاشیدن. بدین دو بیت اختصار کردم. قطعہ

ندانستی کہ بینی بند بر پاے　　چو در گوشت نیامد پندِ مردم
دگر رہ گر نداری طاقتِ نیش　　مکن انگشت در سوراخِ کژدم

حکایت ۱۸ - تنے چند از روندگان در صحبتِ من بودند. ظاہرِ ایشان
بصلاح آراستہ و یکے را از بزرگان در حقِ این طائفہ حسنِ ظنے بلیغ

بود. و اورا ادرارے معیّن کرده. مگر یکے از ایشان حرکتے کرد. که مناسب حال
درویشان نبود. و ظنّ آن شخص فاسد شد. و بازار اینان کاسد.
خواستم تا بطریقے کفافِ یاران مستخلص کنم. آهنگِ خدمتش کردم. دربانم
رها نکرد و جفا گفت. معذورش داشتم. که لطیفان گفته اند.

قطعه

درِ میر و وزیر و سلطان را — بے وسیلت مگرد پیرامن
سگ و دربان چو یافتند غریب — این گریبان گرفت و آن دامن

چندانکه مقرّبانِ حضرت آن بزرگ بر حالِ من وقوف یافتند. باکرامم در آوردند
و برتر مقامے معیّن کردند. اما بتواضع فروتر نشستم. و گفتم.

بیت

بگذار که بنده کمینم — تا در صفِ بندگان نشینم؛

گفت الله الله چه جاے این سخن است

بیت

گر بر سر و چشمِ من نشینی — نازت بکشم. که نازنینی

فی الجمله بنشستم. و از هر درے سخن درپیوستم تا حدیث زلت یاران در میان
آمد. گفتم

قطعه

چه جرم دید خداوند سابق الانعام — که بنده در نظرِ خویش خوار میدارد؟
خداے راست مسلّم بزرگی و الطاف — که جرم بیند و نان بر قرار میدارد

حاکم این سخن را پسندید۔ و اسباب معاش یاران فرمود۔ تا باز بر قاعدۂ ماضی مہیّا دارند۔ و مؤنت ایّام تعطیل را وفا کنند۔ شکر نعمت بگفتم و زمین خدمت بوسیدم و عذر جسارت خواستم۔ و در حال بیرون آمدم و گفتم قطعہ

چو کعبہ قبلۂ حاجت شد از دیار بعید — روند خلق بدیدارش از بسے فرسنگ
ترا تحمل امثال ما ببا یدکرد! — کہ ہیچکس نزند بر درخت بے بر سنگ

حکایت ۱۹۔ ملک زادہ گنج فراوان از پدر میراث یافت۔ دست کرم برکشاد و داد سخاوت بداد۔ و نعمت بیدریغ بر سپاہ و رعیت بریخت قطعہ

نیاساید مشام۔ از طبلۂ عود — بر آتش نہ کہ چون عنبر ببوید!
بزرگی بایدت بخشندگی کن! — کہ دانہ تا نیفشانی نروید!

یکے از جلساے بے تدبیر نصیحتش آغاز کرد کہ ملوک پیشین مر این نعمت را بسعی اندوختہ اند و براے مصلحتے نہادہ۔ دست ازین حرکت کوتاہ کن۔ واقعہا در پیش است۔ و دشمنان در کمین۔ نباید کہ بوقت حاجت درمانی۔

قطعہ

اگر گنجے کنی بر عامیان بخش — رسد ہر کدخدائے را برنجے
چرا نستانی از ہر یک جوے سیم — کہ گرد آید ترا ہر روز گنجے!

ملک زادہ روے ازین سخن درہم کشید۔ و موافق طبع بلندش نیامد۔ و مرا و را زجر فرمود۔ و گفت مرا خداوند تعالیٰ مالک این ممالک گردانیدہ

است تا بخورم و ببخشم - نه پاسبانم که نگهدارم - بیت

قارون هلاک شد که چهل خانه گنج داشت ۔ نوشیروان نمرد که نام نکو گذاشت!

حکایت ۲۰ - آورده اند که نوشیروان عادل را در شکارگاہ صیدے کباب میکردند - نمک نبود - غلامے را بروستا دوانیدند - تا نمک آورد - نوشیروان گفت نمک بقیمت بستان تا رسمے نگردد - وده خراب نگردد - گفتند - ازین قدر چه خلل زاید - گفت بنیاد ظلم اوّل در جهان اندک بوده است - هرکه آمد بران مزید کرد تا باین غایت رسید -

قطعه

اگر ز باغ رعیّت ملک خورد سیبے ۔ برآورند غلامان او درخت از بیخ!
به پنج بیضه که سلطان ستم روا دارد ۔ زنند لشکریانش هزار مرغ بسیخ!

بیت

نماند ستمگار بد روزگار ۔ بماند بر و لعنت پائدار

حکایت ۲۱ - عاملے را شنیدم که خانه رعیّت خراب کردے - تا خزانه سلطان آبادان کند - بے خبر از قول حکما - که گفته اند - هرکه خلق را بیازارد - تا دل سلطان بدست آرد - خدائے تعالیٰ همان خلق را برو گمارد - تا دمار از نهاد او برآرد - بیت

آتش سوزان نکند با سپند ۔ آنچه کند دود دل دردمند

گویند سر جملهٔ حیوانات شیر است. و کمترین جانوران خر و باتفاق خردمندان
خر باربر به از شیر مردم در مثنوی

مسکین خر اگرچه بی تمیز است / چون بار همی برد عزیز است

گاوان و خران باربردار / به ز آدمیان مردم آزار

گویند ملک را حرفی از ذمائم اخلاقش بقرائن معلوم شد. در شکنجه
کشید و بانواع عقوبتش بکشت قطعه

حاصل نشود رضای سلطان / تا خاطر بندگان نجوئی!

خواهی که خدای بر تو بخشد / با خلق خدای کن نکوئی!

آورده اند که یکی از ستمدیدگان بر سر او بگذشت. و در حال تباه
او تامل کرد و گفت.

قطعه

نه هر که قوت بازوی منصبی دارد / بسلطنت بخورد مال مردمان بگزاف

توان بحلق فرو بردن استخوان درشت / ولی شکم بدرد چون بگیرد اندر ناف

حکایت ۲۲ - مردم آزاری را حکایت کنند. که سنگی بر سر صالحی
زد. درویش را مجال انتقام نبود. سنگ را با خود همی داشت.
تا وقتیکه ملک را بر آن لشکری خشم آمد. و در چاه زندانش کرد.
درویش بیامد و سنگ بر سرش کوفت. گفتا تو کیستی؟ و این
سنگ بر سر من چرا زدی؟ گفت من فلانم. و این سنگ همان است

که فلان تاریخ بر من زدی. گفت چندین روزگار کجا بودی؟ گفت از جاهت اندیشه میکردم. اکنون که در چاهت دیدم. فرصت را غنیمت شمردم. که زیرکان گفته اند. مثنوی

ناسزائے را چو بینی بختیار　　عاقلان تسلیم کردند اختیار

چون نداری ناخن درنده تیز　　با بدان آن به که کم گیری ستیز

هر که با فولاد بازو پنجه کرد　　ساعد سیمین خود را رنجه کرد

باش- تا دستش ببندد روزگار　　پس بکام دوستان مغزش برآر

حکایت ۲۲- یکے از ملوک را مرضے هائل بود که اعادهٔ ذکر آن ناکردن اولی تر است. طائفه از حکمائے یونان متفق شدند. که مر این رنج را دوائے نیست. مگر زهرهٔ آدمی که بچندین صفت موصوف باشد. ملک بفرمود تا طلب کردند. دهقان پسرے یافتند. بدان صفت که حکما گفته بودند پدر و مادرش را بخواندند. و بنعمت بیکران خوشنود گردانیدند. قاضی فتوی داد. که خون یکے از رعیت ریختن برائے سلامت نفس پادشاه روا باشد. جلاد قصد او کرد. پسر سر سوئے آسمان کرده بخندید. ملک پرسید درین حالت چه جائے خندیدن است؟ گفت. ناز فرزندان بر پدر و مادر باشد و دعوی پیش قاضی برند. و داد از پادشاه خواهند. اکنون پدر و مادر بعلت حطام دنیوی مرا بخون درسپردند

وقاضی بکشتنم فتوی داد۔ وسلطان مصالح خویش در ہلاک من می بیند بجز خدای عزوجل پناہی نمی بینم۔ بیت

پیش کہ برآورم ز دستت فریاد | ہم پیش تو از دستت تو می خواہم داد

سلطان را ازین سخن دل بہم برآمد۔ وآب در دیدہ بگردانید وگفت۔ ہلاک من اولی ترکہ خون چنین بیگناہی ریختن۔ سر وچشمش بوسید۔ ودر کنار گرفت۔ ونعمت بی اندازہ بخشید وآزادش کرد۔ گویند کہ ہم دران روز ملک شفا یافت قطعہ

ہمچنان در فکر آن بیتم کہ گفت | پیلبانی بر لب دریای نیل
زیر پایت گر بدانی حال مور | ہمچو حال تست زیر پای پیل

حکایت ۲۴۔ یکی از بندگان عمرو لیث گریختہ بود۔ کسان در عقبش رفتند و باز آوردند۔ وزیر را با وی غرضی بود۔ اشارت بکشتن کرد تا دیگر بندگان چنین حرکت نکنند۔ بندہ پیش عمرو لیث سر بر زمین نہاد وگفت ؎

بیت

ہر چہ رود بر سرم۔ چون تو پسندی رواست | بندہ چہ دعوی کند حکم خداوند راست

اما بموجب آنکہ پروردہ نعمت این خاندانم۔ نخواہم کہ در قیامت بخون من گرفتار آئی۔ اگر بیگناہ بندہ را خواہی کشت۔ باری بتاویل شرعی بکش۔ تا بقیامت ماخوذ نباشی۔ گفت تاویل چگونہ کنم؟ گفت اجازت

ده تا من وزیر را بکشتم۔ آنگه بقصاص او کشتن بفرما۔ تا بحق کشته باشی۔ ملک بخندید۔ وزیر را گفت۔ چه مصلحت می بینی؟ گفت اے خداوند! این شوخ دیده را بصدقه گور پدرت آزاد کن۔ تا مرا هم در بلا نیفگند۔ گناه از من ست که قول حکما را معتبر ندانستم که گفته اند۔ قطعه

چو کردی با کلوخ انداز پیکار　　سر خود را بنادانی شکستی!
چو تیر انداختی بر روی دشمن　　حذر کن کاندر آماجش نشستی

حکایت ۲۵۔ ملک زوزن را خواجه بود کریم النفس و نیک محضر که همگنان را در مواجهه حرمت داشتے و در غیبت نیکو گفتی۔ اتفاقاً از و حرکتے صادر شد که در نظر سلطان ناپسندیده آمد۔ مصادره فرمود۔ و عقوبت کرد۔ سرهنگان بادشاه بسوابق انعام معترف بودند و بشکر آن مرتهن۔ در مدت توکیل او برفق و ملاطفت کردندے و زجر و معاتبت روا نداشتندے

قطعه

صلح با دشمن خود کن و گرت روزے او　　در قفا عیب کند۔ در نظرش تحسین کن
سخن آخر بدهان می گذرد موذی را　　سخنش تلخ نخواهی۔ دهنش شیرین کن

تا آنچه مضمون خطاب ملک بود۔ از عهدهٔ بعضے از آن بیرون آمد۔ و به بقیت در زندان بماند۔ یکے از ملوک نواحی در خفیه پیامش فرستاد۔ که ملوک آن طرف قدر چنان بزرگوار ندانستند۔ و بے عزتی کردند۔ اگر خاطر عزیز

فلان احسن الله خلاصه بجانب ما التفاتی کند. و در رعایت خاطرش هر چه تمامتر سعی کرده شود. که اعیان این مملکت بدیدار وی مفتقراند و بجواب این حروف منتظر. خواجه برین وقوف یافت و از خطر اندیشید. در حال جوابی مختصر چنانکه مصلحت دید. که اگر بر ملا افتد فتنه نباشد برقفای ورق بنوشت. و روان کرد یکی از متعلقان که برین واقف بود. ملک را اعلام کرد. که فلان را که حبس فرموده با ملوک نواحی مراسلت دارد. ملک هم برآمد. کشف این خبر فرمود. قاصد را بگرفتند. و رساله را بخواندند. نوشته بود. که حسن ظن بزرگان در حق بنده بیش از فضیلت بنده است. و تشریف قبولی که فرموده اند. بنده را امکان اجابت آن نیست. بحکم آنکه پروردهٔ نعمت این خاندانم و باندک مایه تغیر خاطر با ولی نعمت قدیم بیوفائی نتوان کرد چنانکه گفته اند. بیت

آن را که بجای تست هر دم کرمی عذرش بنه ار کند بعمری ستمی

ملک را سیرت حق شناسی او پسندیده آمد. و خلعت و نعمت بخشید. و عذر خواست که خطا کردم که ترا بی گناه آزردم. گفت ای خداوند بنده درین حال هم خداوند را خطائی نمی بیند. بلکه تقدیر خداوند حقیقی چنین بود. که مر این بنده را مکروهی برسد. پس بدست تو اولی تر که

عـ۵ نیک کند خدا رهائی او ۱۲

حقوق سوابق نعمت و ایادی منت برین بنده داری که حکما گفته اند

مثنوی

گر گزندت رسد ز خلق مرنج !! که نه راحت رسد ز خلق نه رنج

از خدا دان خلاف دشمن و دوست که دل هر دو در تصرف اوست

گرچه تیر از کمان همی گذرد از کماندار بیند اهل خرد

حکایت ۲۶ - یکی از ملوک عرب را شنیدم که با متعلقان دیوان فرمود که مرسوم فلان را چندانکه هست مضاعف کنید که ملازم درگاه است و مترصد فرمان - و سایر خدمتگاران بلهو و لعب مشغول اند - و در ادای خدمت متهاون - صاحبدلی بشنید - فریاد و خروش از نهادش برآمد - پرسیدندش که چه دیدی؟ گفت علو درجات بندگان بدرگاه حق جل و علا همی مثال دارد

نظم

دو بامداد گر آید کسی بخدمت شاه سوم هر آئنه در وی کند بلطف نگاه

امید هست پرستندگان مخلص را که ناامید نگردند ز آستان اله

مثنوی

مهتری در قبول فرمان ست ترک فرمان دلیل حرمان ست!

هر که سیمای راستان دارد سر خدمت بر آستان دارد!

حکایت ۲۷ - ظالمی را حکایت کنند که هیزم درویشان خریدی

بحیف۔ وتوانگران را دادے بطمع۔ صاحبدلے برو گذر کرد۔ وگفت۔

بیت

ماری توکہ ہرکرا ببینی بزنی یا بوم۔ کہ ہر کجا نشینی بکنی؟

قطعہ

زورت ار پیش میرود با ما با خداوند غیب دان نرود

زورمندی مکن بر اہل زمین تا دعاے بر آسمان نرود

ظالم ازین سخن برنجید۔ وروے از نصیحت او درہم کشید۔ وبروالتفات نکرد۔ اَخَذَتْہُ العِزَّۃُ بِالاِثْمِ۔ تا شبے آتش مطبخ در انبار ہیزمش اُفتاد۔ سائر املاکش بسوخت۔ از بستر نرمش بر خاکستر گرم نشاند۔ اتفاقاً ہمان شخص بروے بگذشت۔ دیدش کہ با یاران ہمی گفت۔ ندانم کہ این آتش از کجا در سراے من اُفتاد؟ گفت از دودِ دلِ درویشان۔

قطعہ

حذر کن ز دودِ درونہاے خویش کہ ریشِ درون عاقبت سر کند

بہم بر مکن تا توانی دلے کہ آہے جہانے بہم بر کند

این لطیفہ بر کاخ خسرو نوشتہ بود۔ قطعہ

چہ سالہاے فراوان وعمرہاے دراز کہ خلق بر سرِ ما بر زمین بخواہد رفت

چنانکہ دست بدست آمدست ملک بما بدستہاے دگر ہمچنین بخواہد رفت

عہ برفت جاہ او را بگناہ ۱۲

حکایت ۲۸ - یکے در صنعت کشتی بسر آمده بود که سی صد و شصت بند فاخر درین علم دانستے و ہر روز دیگر کشتی گرفتے مگر گوشۂ خاطرش با جمال یکے از شاگردان میلے داشت - سی صد و پنجاه و نه بندش در آموخت مگر یک بند - که در تعلیم آن دفع انداختے - و تاخیر کردے - فی الجملہ پسر در قوت صنعت بسر آمد - و کسے را با و امکان مقاومت نماند - بحدے که روزے پیش ملک آن روزگار گفت - که استاد را فضیلتے که برمن ست از روے بزرگی ست - و حق تربیت - و گرنه بقوت از وے کمتر نیستم - و بصنعت با او برابرم - ملک را این سخن دشوار آمد - بفرمود تا مصارعت کنند - مقامے متسع ترتیب کردند - و ارکان دولت و اعیان حضرت و زورآوران اقالیم حاضر شدند - پسر چون پیل مست در آمد بصدمتے که اگر کوه آہنی بودے از جا برکندے - استاد دانست که جوان بقوت از وے برتر ست - و بصنعت برابر - بدان بند غریب - که از وے پنہان داشته بود - در آویخت پسر دفع آن ندانست - استاد اورا بدو دست از زمین بر داشت - و بالاے سر بگردانید و بر زمین زد - غریو از خلق بر آمد - ملک فرمود استاد را خلعت دادن و پسر را زجر و ملامت کرد که با پرورندۂ خویش دعوے مقاومت کردی - و بسر نبردی - پسر گفت - اے خداوند! استاد بزور آوری برمن دست نیافته

بلکہ مرا در علم کشتی دقیقہ ماندہ بود۔ کہ از من دریغ ہمی داشت۔ امروز بدان دقیقہ بر من دست یافت۔ اُستاد گفت۔ از بہر چنین روز نگاہ میداشتم کہ حکما گفتہ اند۔ دوست را چندان قوت مدہ۔ کہ اگر دشمنی کند۔ بتواند۔ نشنیدۂ کہ چہ گفت۔ آنکہ زپروردۂ خود جفا دید۔ قطعہ

یا وفا خود نبود در عالم یا مگر کس درین زمانہ نکرد!

کس نیاموخت علم تیر از من کہ مرا عاقبت نشانہ نکرد!

حکایت ۲۹۔ درویشے مجرد بگوشۂ صحرا نشستہ بود۔ بادشاہے برو بگذشت۔ درویش از انجا کہ ملک قناعتست۔ سر بر نیاورد۔ و التفات نکرد۔ بادشاہ از انجا کہ شوکت سلطنت ست۔ بہم برآمد۔ وگفت۔ این طائفۂ خرقہ پوشان بر مثال حیوان اند۔ اہلیّت و آدمیّت ندارند۔ وزیر نزدیکش آمد و گفت۔ اے درویش! سلطان روے زمین بر تو گذر کرد۔ چرا خدمت نکردی۔ و شرط ادب بجا نیاوردی؟ گفت سلطان را بگو توقع خدمت از کسے دار کہ توقعِ نعمت از تو دارد۔ دیگر آنکہ ملوک از بہر پاس رعیّت اند نہ رعیّت از بہر طاعت ملوک۔ قطعات

پادشہ پاسبانِ درویش ست اگرچہ نعمت بفر دولت اوست!

گوسپند از برائے چوپان نیست بلکہ چوپان برائے خدمت اوست

گر یکے را تو کامران بینی ! ۲ دیگرے را دل از مجاہدہ ریش
روزکے چند باش - تا بخورد خاک مغز سر خیال اندیش
فرق شاہی و بندگی برخاست چون قضاے نبشتہ آمد پیش
گر کسے خاک مردہ باز کند نشناسد توانگر از درویش

ملک را گفتار درویش استوار آمد - گفت - از من چیزے بخواہ - گفت آن می خواہم کہ دیگر بار زحمتم نہ دہی - گفت مارا پندے دہ - گفت -

بیت

دریاب کنون کہ نعمتت ہست بدست کین دولت و ملک میرود دست بدست

حکایت ۳۰ - یکے از وزرا پیش ذوالنون مصری رفت - و ہمت خواست کہ روز و شب بخدمت سلطان مشغولم و بخیرش امیدوار و از عقوبتش ترسان ذوالنون بگریست - و گفت اگر من خدا را چنین پرستیدمے کہ تو سلطان را - از جملہ صدیقان بودمے - قطعہ -

گر نبودے امید راحت و رنج پاے درویش بر فلک بودے
و روزیر از خدا بترسیدے ہمچنان کز ملک ملک بودے

حکایت ۳۱ - پادشاہے بکشتن بیگناہے اشارت کرد - گفت - اے ملک بموجب خشمے کہ ترا بر من ست - آزار خود مجو - گفت چگونہ ؟ گفت این عقوبت بر من بیک نفس بسر آید - و بزہ آن بر تو جاوید بماند -

رباعی

دوران بقا چو باد صحرا بگذشت ! تلخی و خوشی و زشت و زیبا بگذشت
پنداشت ستمگر که جفا بر ما کرد ! بر گردن او بماند و بر ما بگذشت

ملک را نصیحت او سودمند آمد۔ و از سر خون او در گذشت۔

حکایت ۳۲۔ وزراے نوشیروان در مہمے از مصالح مملکت اندیشہ ہمی کردند۔ و ہر یک بر وفق دانش خود راے میزد۔ ملک نیز ہمچنین تدبیرے اندیشہ کرد۔ بزرجمہر را راے ملک اختیار آمد۔ وزیران دیگر در نہانش گفتند۔ کہ راے ملک را چہ مزیت دیدی بر فکر چندین حکیم؟ گفت۔ بموجب آنکہ انجام کار معلوم نیست۔ و راے ہمگنان در مشیت است کہ صواب آید یا خطا۔ پس موافقت راے ملک اولیٰ تر است۔ تا اگر خلاف صواب آید۔ بعلت متابعت او از معاتبت ایمن باشم کہ گفتہ اند۔

مثنوی

خلاف راے سلطان راے جستن بخون خویش باید دست شستن
اگر شہ روز را گوید شب است این بباید گفت اینک ماہ و پروین !

حکایت ۳۳۔ سیاحے گیسوان بتافت۔ کہ من علویم۔ و با قافلۂ حجاز بشہرے در آمد۔ کہ از حج می آیم۔ و قصیدۂ پیش ملک برد۔ کہ من گفتہ ام یکے از ندماے ملک دران سال از سفر دریا آمدہ بود۔ گفت من او را

در عید اضحی ببصره دیده ام حاجی چگونه باشد؟ دیگرے گفت - من او را می شناسم - پدرش نصرانی بود در ملاطیه - علوی چگونه باشد؟ شعرش در دیوان انوری یافتند - ملک فرمود تا بزنندش و نفی کنند تا چندین دروغ چرا گفت؟ گفت اے خداوند روے زمین! سخنے دیگر دارم - اگر راست نباشد - ہر عقوبت که فرمائی سزاوارم - گفت - آن چیست - گفت -

قطعه

غریبے گرت ماست پیش آورد دو پیمانه آب ست و یک چمچه دوغ

گر از بنده لغوے شنیدی مرنج جهاندیده بسیار گوید دروغ

ملک بخندید - و گفت - ازین راست تر سخنے نگفتی - بفرمود - تا آنچه مامول او بود - مہیا - داشتند -

حکایت ۴۳ - یکے از وزرا بر زیردستان رحمت آوردے - و اصلاح همگنان بخیر توسط کردے - اتفاقاً بخطاب ملک گرفتار آمد - همگنان در استخلاص او سعی کردند - و موکلان در معاقبتش ملاطفت نمودند - و بزرگان ذکر سیرِ نیک او در افواه گفتند - تا ملک از سر خطائے او در گذشت - صاحب دلے برین حال اطلاع یافت و گفت -

قطعه

تا دل دوستان بدست آری بوستان پدر فروخته به

پیچاں دیگ نیک خواہان را | ہر چہ رخت سراست سوختہ بہ
با بد اندیش ہم نکوئی کن! | دہن سگ بلقمہ دوختہ بہ

حکایت ۳۵- یکے از پسران ہارون الرشید پیش پدر آمد خشم آلودہ وگفت۔ فلان سرہنگ زادہ مرا دشنام مادر داد۔ ہارون الرشید ارکان دولت را گفت جزائے چنین کس چہ باشد؟ یکے اشارت بکشتن کرد۔ ودیگرے بزبان بریدن۔ ودیگرے بمصادرہ۔ ہارون گفت۔ اے پسر کرم آنست کہ عفو کنی۔ واگر نتوانی تو نیزش دشنام مادرش دہ نہ چندانکہ انتقام از حد بگذرد۔ آنگاہ ظلم از طرف تو باشد ودعوی از قبیل خصم۔

مثنوی

نہ مردست آن بنزدیک خردمند | کہ باپیل دمان پیکار جوید!
بلے مرد آن کس ست از روئے تحقیق | کہ چون خشم آیدش باطل نگوید

مثنوی

یکے را زشت خوے داد دشنام | تحمل کرد وگفت اے نیک فرجام
بتر زانم کہ خواہی گفت "آنی" | کہ دانم عیب من چون من ندانی

حکایت ۳۶- با طائفہ بزرگان در کشتی نشستہ بودم۔ زورقے در پے ما غرق شد۔ دو برادر در گردابے افتادند۔ یکے از بزرگان ملاح را گفت! کہ بگیر این ہر دو غریق را۔ کہ پنجاہ دینارت بہر یک میدہم۔ ملاح

یکے را برہانید۔ وآن دیگرے جان بحق تسلیم کرد۔ گفتم۔ بقیت عمرش نمانده بود
از آن در گرفتن تقصیر کردی۔ ملاح بخندید وگفت۔ آنچه تو گفتی یقین ست۔
و دیگر میل خاطر من بہ رہانیدن این بیشتر بود۔ بہ سبب آنکہ۔ وقتے در راہے
مانده بودم۔ این مرا بر شتر خود نشانده واز دست آن دیگر تازیانہ خورده
بودم۔ گفتم۔ صَدَقَ اللّٰهُ الْعَظِیْمُ مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِنَفْسِهٖ وَمَنْ اَسَاءَ فَعَلَیْهَا ؏

قطعہ

تا توانی درونِ کس مخراش ! کاندرین راه خارہا باشد
کارِ درویشِ مستمند برآر کہ ترا نیز کارہا باشد

حکایت ۳۳۔ دو برادر بودند۔ یکے خدمت سلطان کردے۔ و
دیگرے بسعی بازو نان خوردے۔ بارے آن توانگر درویش را
گفت کہ چرا خدمت نہ کنی ؟ تا از مشقتِ کار کردن برہی ؟ گفت تو
چرا کار نہ کنی۔ تا از مذلتِ خدمت رستگاری یابی ؟ کہ خردمندان
گفتہ اند۔ نانِ جو خوردن و بر زمین نشستن بہ از کمر زرّین بستن۔
وبخدمت استادن ؛

بیت

بدست آہک تفتہ کردن خمیر بہ از دست بر سینہ پیشِ امیر

؏ ۵ راست فرمود خدائے بزرگ کسے کہ عمل نیک کند پس برائے نفع ذات خود و کسے
کہ بد کند پس برائے ضرر خود۔

قطعه

عمر گرانمایه درین صرف شد تا چه خورم صیف و چه پوشم شتا
اے شکم خیرہ بنانے بساز تا نکنی پشت بخدمت دوتا

حکایت ۳۸۔ کسے مژدہ پیش نوشیروان عادل برد۔ و گفت کہ فلان دشمن ترا خدائے عزوجل برداشت۔ گفت ہیچ شنیدی۔ کہ مرا فرو خواہد گذاشت۔

فرد

مرا بمرگ عدو جائے شادمانی نیست کہ زندگانی ما نیز جاودانی نیست

حکایت ۳۹۔ گروہے از حکما در بارگاہ کسرے بمصلحتے سخن ہمی گفتند۔ بزرجمہر خاموش بود۔ گفتند۔ چرا درین بحث با ما سخن نگوئی؟ گفت: وزرا برمثال اطبا اند و طبیب دارو ندہد مگر بسقیم۔ پس چون بینم کہ رائے شما بر صواب ست مرا دران سخن گفتن حکمت نباشد۔

قطعه

چو کارے بے فضول من برآید مرا دروے سخن گفتن نشاید
وگر بینم کہ نابینا و چاہ است اگر خاموش بنشینم گناہ است

حکایت ۴۰۔ ہارون الرشید را چون ملک مصر مسلم شد۔ گفت: بخلاف آن طاغی کہ بغرور ملک مصر دعوی خدائی کردے۔ نبخشم این مملکت را مگر بخسیس ترین بندگان خویش۔ سیاہے داشت۔ نام او

خصیب ملک مصر بوے ارزانی داشت۔ آوردہ اند کہ عقل و فراست او بجدے بود۔ کہ سالے طائفہ از حراث مصر شکایت بنزدیک او آوردند کہ پنبہ کاشتہ بودیم بر کنارِ رودِ نیل۔ باران بے وقت آمد جملہ تلف شد۔ گفت پشم بایستے کاشتن تا تلف نشدے۔ حکیمے بشنید۔ بخندید۔ و گفت۔

مثنوی

اگر روزی بدانش بر فزودے ز نادان تنگ تر روزی نبودے

بناداں آنچنان روزی رساند کہ دانا اندران حیران بماند

مثنوی

بخت و دولت بکاردانی نیست جز بتائید آسمانی نیست

اوفتادست در جہان بسیار بے تمیز ارجمند و عاقل خوار

کیمیاگر بغصہ مردہ و رنج ابلہ اندر خرابہ یافتہ گنج

حکایت ۴۳۔ اسکندر را پرسیدند کہ دیارِ مشرق و مغرب را بچہ گرفتی۔ کہ ملوکِ پیشین را خزائن و عمر و لشکر بیش از تو بود۔ و چنین فتحے میسر نشد۔ گفت کہ بعون اللہ تعالیٰ ہر مملکت را کہ گرفتم۔ رعیتش را نیازردم۔ و نام پادشاہانِ پیشین جز بہ نکوئی نبردم۔

بیت

بزرگش نخوانند اہل خرد کہ نام بزرگان بزشتی برد

قطعه

این همه هیچ ست چون می بگذرد — بخت و تخت و امر و نهی و گیر و دار
نام نیک رفتگان ضایع مکن — تا بماند نام نیکت برقرار

باب چهارم در فواید خاموشی

حکایت ۱ - یکی را از دوستان گفتم - که امتناع سخن گفتنم بعلت آن اختیار آمده است - که غالب اوقات در سخن نیک و بد اتفاق می افتد و دیدهٔ دشمنان جز بر بدی نمی افتد - گفت - دشمن آن به که نیکی نه بیند -

شعر

وَ اَخُو الْعَدَاوَةِ لَا يَمُرُّ بِصَالِحٍ — اِلَّا وَ يَلْمِزُهُ بِكَذَّابٍ اَشِرٍ

بیت

هنر بچشم عداوت بزرگتر عیبی ست — گل ست سعدی و در چشم دشمنان خارست

بیت

نور گیتی فروز چشمهٔ هور — زشت باشد بچشم موشک کور

حکایت ۲ - بازرگانی را هزار دینار خسارت افتاد - پسر را گفت - نباید که با کسی این سخن در میان نهی - گفت - ای پدر ا فرمان تراست نگویم -

ولیکن باید که ما را بر فائدهٔ این مطلع گردانی - که مصلحت در نهان داشتن چیست
گفت تا مصیبت دو نشود - یکے نقصان مایه - و دوم شماتت همسایه - بیت

مگو اندهِ خویش با دشمنان — که "لاحول" گویند شادی کنان

حکایت ۳ - جوانے خردمند از فنونِ فضائل حظّے وافر داشت و طبعے
نافر - چندانکه در محافلِ دانشمندان نشستے زبان از گفتن ببستے - بارے
پدر گفتش اے پسر! تو نیز از آنچه دانی چرا نه گوئی؟ گفت ترسم که
از آنچه ندانم بپرسند و شرمسار گردم قطعه

آن شنیدی که صوفئے میکوفت — زیر نعلین خویش میخے چند
آستینش گرفت سرہنگے — که بیا نعل بر ستورم بند

بیت

نگفته ندارد کسے با تو کار — و لے چون بگفتی دلیلش بیار

حکایت ۴ - یکے را از علماے معتبر مناظره افتاد - با یکے از ملاحده
لعنه الله علیٰ حدةٍ بحجّت با او بر نیامد - سپر بینداخت و برگشت - کسے
گفتش ترا با چندین علم و ادب که داری - با بیدینے بر نیامدی؟
گفت علمِ من در قرآن ست و حدیث و گفتارِ مشائخ - و او بدینها
معتقد نیست و نمی شنود مرا شنیدن کفر او چه کار آید؟ بیت -

آنکس که بقرآن و خبر زو نرهی — آنست جوابش که جوابش ندهی

حکایت ۵- جالینوس حکیم ابلهی را دید- دست در گریبان دانشمندی زده بود و بیحرمتی میکرد- گفت این دانا بودی- کار او با نادان بدینجا نرسیدی که گفته اند- مثنوی

دو عاقل را نباشد کین و پیکار | نه دانائی ستیزد با سبکسار
اگر نادان بوحشت سخت گوید | خردمندش بنرمی دل بجوید
دو صاحبدل نگهدارند موئی | همیدون سرکشی و آزرم جوئی
وگر از هر دو جانب جاهلان اند | اگر زنجیر باشد- بگسلانند
یکی را زشت خوئی داد دشنام | تحمل کرد و گفت ای نیک فرجام
بتر زانم که خواهی گفت آنی | که دانم عیب من چون من ندانی

حکایت ۶- سحبان وائل را در فصاحت بی نظیر نهاده اند- بحکم آنکه بر سر جمع سالی سخن گفتی و لفظی مکرر نکردی- و اگر همان سخن اتفاق افتادی- بعبارتی دیگر بگفتی و از جمله آداب ندمای حضرت پادشاهان یکی اینست-

مثنوی

سخن گرچه دلبند شیرین بود | سزاوار تصدیق و تحسین بود
چو باری بگفتی- مگو باز پس | که حلوا چو یکبار خوردند بس

حکایت ۷- یکی را از حکما شنیدم که میگفت- هرگز کسی بجهل خویش اقرار نکرده است- مگر آنکس که چون دیگری در سخن باشد-

همچنان تمام ناگفته سخن آغاز کند. مثنوی

سخن راسرست اے خردمند وبن میاور سخن درمیان سخن!

خداوند تدبیر و فرهنگ و هوش نگوید سخن تا نه بیند خموش

حکایت ۸ - تنے چند از ندیکان سلطان محمود حسن میمندی را گفتند که سلطان امروز چه گفت ترا در فلان مصلحت؟ گفت بر شما هم پوشیده نماند گفتند - آنچه با تو گوید که ظهیر سریر سلطنتی و مشیر تدبیر مملکت - باشال ما گفتن روا ندارد. گفت - باعتماد آن که داند با کسے نگویم پس چرا می پرسید؟

بیت

نه هر سخن که بر آید بگوید اهل شناخت بسرّ شاه سر خویش در نشاید باخت

حکایت ۹ - درعقد بیع سرائے متردد بودم - جهودے گفت - بخر که من از کدخدایان قدیم این محلتم. وصف این خانه چنانکه هست از من بپرس. که هیچ عیبے ندارد. گفتم بجز این که تو همسایه من باشی. قطعه

خانهٔ را که چون تو همسایه است ده درم سیم کم عیار ارزد

لیک امیدوار باید بود که پس از مرگ تو هزار ارزد

حکایت ۱۰ - یکے از شعرا پیش امیر دزدان رفت و ثنا گفت فرمود تا جامه از وے بدر کردند. سگان در قفا افتادند - خواست تا سنگے بردارد - زمین یخ گرفته بود، عاجز شد. گفت - این چه حرامزاده مردمانند! که سگ

را گشاده و سنگ را بسته۔ امیر از غرفه می دید بشنید۔ بخندید۔ و گفت۔ اے حکیم! چیزے بخواه۔ گفت۔ جامۂ خود می خواہم۔ اگر انعام فرمائی

مصرع رضینا من نوالک بالرحیلِ۔ بیت

امیدوار بود آدمی بخیر کسان   مرا بخیرِ تو امید نیست بد مرسان

سالار دزدان را بر و رحمت آمد۔ جامۂ او باز فرمود۔ و قبا پوستینے بران مزید کرد و درمے چند۔

حکایت ۱۱۔ خطیبے کریہ الصوت خود را خوش آواز پنداشتے و فریاد بیہوده برداشتے گفتی۔ نَعِیقُ غُرَابُ البَیْنِ۔ در پرده الحان اوست یا آیت اِنَّ اَنْکَرَ الاَصْوَاتِ لَصَوْتُ الحَمِیْرِ" در شان او۔ بیت

اِذَا نَهِقَ الخَطِیْبُ اَبُوالفَوَارِسْ   لَهٗ صَوْتٌ یَهُدُّ اصْطَخَرَ فَارِسْ

مردم قریہ بعلّتے جاہے کہ داشت بلیتش ہمی کشیدند۔ و اذیتش مصلحت نمی دیدند تا یکے از خطبائے آن اقلیم کہ با او عداوت نہانی داشت۔ بارے بپرسش آمده بودش۔ گفت ترا خوابے دیده ام۔ گفت خیر باد

سه؎ راضی شدیم از بخشش تو بکوچ کردن ۱۲ ع؎ آواز زاغ۔ فراق و جدائی ۱۲

سه؎ بدرستیکہ درست ترین آوازہا ہر آئینہ آواز خر است ۔ ۱۲

للعه؎ وقتے کہ آواز کند مثل آواز خران خطیب کہ کنیتش ابوالفوارس است مراورا آواز است کہ می جنباند اصطخر فارس را کہ تختگاه دار بود ۱۲۔

چه دیدهٔ؟ گفت چنان دیده ام که آواز خوش داشتی۔ و مردم از انفاس تو در راحت بودند۔ خطیب لختی اندیشید۔ و گفت۔ مبارک خواب است که دیدی۔ مرا بر عیب خود واقف گردانیدی۔ معلوم شد که آواز ناخوش دارم۔ و خلق از من در رنج۔ عهد کردم که پس ازین خطبه نخوانم مگر بآهستگی۔

قطعه

از صحبت دوستے برنجم | کاخلاقِ بدم حسن نماید
عیبم هنر و کمال بینند | خارم گل و یاسمن نماید
کو دشمنِ شوخ چشم بیباک | تا عیبِ مرا بمن نماید

حکایت ۱۳۔ یکے در مسجدِ سنجار بانگ نماز گفتے۔ بآوازے که مستمعان را ازو نفرت آمدے و صاحب آن مسجد امیرے بود۔ عادل و نیک سیرت نخواستش که دل آزرده گردد۔ گفت۔ اے جوانمرد! این مسجد را موذنان قدیم اند که هر یکے را پنج دینار مرسوم مقرر داشته ام اکنون ترا ده دینار میدهم تا بجای دیگر بروی۔ برین اتفاق افتاد۔ و برفت۔ بعد از مدتے در گذرے۔ پیش امیر باز آمد و گفت اے خداوندا! بر من حیف کردی که ازان بقعه ام بده دینار بیرون کردی آنجا که اکنون رفته ام بست دینار میدهند تا جاے دیگر روم۔ قبول نمی کنم۔ امیر بخندید۔ و گفت۔ زنهار نستانی که بر ده باشد که بپنجاه دینار راضی گردند۔ بیت

به تیشه کس نخراشد ز روے خارا گل | چنانکه بانگ درشت تو میخراشد دل

انوار سهیلی

باب اوّل در اجتناب نمودن از استماع قول ساعی نمام

رای اعظم دابشلیم با بیدپای حکیم فرمود که مضمون وصیت اول آن بود که چون
کسی بشرف تقرب سلاطین معزز گردد هر آینه محسود اقران خواهد شد و حسودان
در نقض قاعدهٔ حشمتش کوشیده بسخنان مکرآمیز مزاج سلطان را بر وی متغیر خواهند ساخت
پس پادشاه باید که در قول صاحب غرض نیکو تأمل فرماید - و چون معلوم شود
که خالی از آمیزش و آلایش نیست آن را بسرحد قبول نرساند - مثنوی -

بود راه صاحب غرض پیش خویش　　که آمیخت باید گه نوش و نیش

بصورت دهد نوش و یاری کند　　بمعنی زند نیش و خواری کند

و من از سر همین التماس دارم که مناسب این حال داستانی بیان فرماید و
قصهٔ کسی که نزد پادشاهی مقرب بوده باشد و سخن غرض‌آمیز حسودی بنای
مرتبهٔ او خلل یافته و دوستی بدشمنی و موافقت بمخالفت انجامیده بتفصیل باز نماید

برهمن فرمود که مدار اساس سلطنت برین وصیت ست. و اگر پادشاه اهل غرض
را از فساد اضرار منع نفرماید بیشتری ارکان دولت را منکوب و مخذول سازد
و خللی کلی از آن هم بملک راه یابد و سم بملک سرایت کند. و چون مفسدی
شریر میان دو دوست مجال دخل یافت هر آئینه سرانجام کار ایشان
به وحشت و ملامت خواهد کشید چنانچه میان شیر و گاو بود. رای
پرسید که چگونه بوده است آن *

حکایت. برهمن گفت - آورده اند که بازرگانی بود منازل بسیار
پیموده و اقالیم مشرق و مغرب را طی کرده و سرد و گرم روزگار دیده
و تلخ و شیرین ایام بسیار چشیده. بیت

خورده بسی اسپیغ کاروانی — زده بسی تجربه بسیار دانی

چون مقدمه سپاه مرگ که عبارت از ضعف پیری باشد به مملکت وجودش
تاختن آورد و طلایه لشکر اجل که اشارت به موی سفید ست حوالی چهار
وجودش فرو گرفت. مثنوی

نوبت پیری چو زند کوس درد — دل شود از خوشدلی و عیش سرد
موی سفید از اجل آرد پیام — پشت خم از مرگ رساند سلام

خواجه دانست که هنگام کوس رحیل فرو خواهند کوفت. و مرحله پیمایانه
الستماع آمده ست در رفتن یشن وصیت نهاده باز خواهند طلبید. فرزندان

خود را جمع کرد۔ و ایشان سه جوان رشید فرزانه بودند۔ اما بغرور ثروت و تهور شباب
از طریق اعتدال تجاوز نموده دست اسراف بمال پدر دراز کردند ۔ و از
کسب و حرفت اعراض کرده اوقات عزیز به لطافت و کسالت گذرانیدند۔
پدر مهربان از فرط شفقت و مرحمت که لازم حال ابوّیت باشد۔ فرزندان را
پند دادن آغاز نهاد۔ و ابواب نصائح بے غرض مشتمل بر جوامع بیم و امید
بر ایشان بکشاد۔ فرمود که اے جوانان اگر قدر مالے که در حصول آن رنجے
بشما نرسیده نمی شناسید بدین سبب قدرے معذورید۔ اما بباید دانست که مال
سرمایه سعادت دنیا و آخرت تواند شد۔ و هرچه جویند از مراتب دو جهانی
بوسیله مال بدست توان آورد۔ و اهل عالم جویاے یکے از سه مرتبه
باشند۔ اوّل فراخی معیشت و سهولت اسباب آن و این مطلوب جمعے
باشد که همت ایشان بر نوشیدن و پوشیدن و در استیفاے لذت نفس
کوشیدن مقصود است۔ دوّم رفعت منزلت و ترقی در مرتبت و طائفه که
مقصد ایشان این بود۔ ایشان اهل جاه و منصب باشند۔ و بدین دو مرتبه
نتوان رسید الا بمال۔ سوم یافتن ثواب آخرت و رسیدن بمنازل کرامت و
گروهے که نظر بدین معنی دارند اهل نجات و درجات اند و حصول این مرتبه نیز
بمال حلال هم تواند بود۔ نِعْمَ الْمَالُ الصَّالِحُ لِلرَّجُلِ الصَّالِحِ[ع] چنانچه پیر معنوی

[ع] خوب است مال نیک حلال براے مرد نیک ۱۲

در کتاب مثنوی فرموده ـ بیت

مال را گر بهر دین باشی حمول — نعم مالُ الصالح گفتش رسول

پس معلوم شد که ببرکت مال اکثر مطالب بدست آید و بدست آمدن مال
بے کسب و طلب محال می نماید. و اگر کسے نادراً مال بے مشقت یابد چون
در تحصیل آن محنتے نکشیده باشد. هر آئینه قدر و قیمت آن ندانسته زود از
دست بدهد. پس روے از کاهلی بر تافته بجانب اکتساب میل نمائید
و همین حرفت تجارت که مدتها از من مشاهده کرده آید مشغول شوید. پسر
مهتر گفت اے پدر تو ما را بکسب میفرمائی. و این منافی توکل است. و
من بیقین میدانم که آنچه از روزی مقرر شده. هرچند در طلب آن جد و جهد
نکنم بمن خواهد رسید و آنچه روزی من نیست چندان که در جستجوے آن
سعی نمایم فائده نخواهد داد. مثنوی

هر چه که روزیست رسد در زمان — آنچه نباشد نرسد بے گمان

پس ز پے آنچه نخواهد رسید — رنجش بیهوده چه باید کشید

و من شنیده ام که بزرگے گفته است آنچه روزی من بود هرچند از وے
بگریختم در من آویخت. و آنچه نصیب من نبود چندان که در وے آویختم
از من بگریخت. پس اگر ما کسب کنیم و اگر نکنیم هیچ وجه از نصیبهٔ ازل زیاده
نمی توان اندوخت. چنانچه داستان آن دو پسر پادشاه شاهد حال است

کہ یکے را بے رنج گنج پدر بدست افتادہ دیگرے بامید آن خزانہ ملک و
بادشاہی از دست بداد۔ پدر پرسید کہ چگونہ بودہ است آن؟

۴۔ حکایت۔ پسر گفت در ولایت حلب بادشاہی بود کامگار و فرمانروای
عالی مقدار بسے انقلابات روزگار دیدہ و بسیار تغیرات لیل و نہار مشاہدہ
کردہ۔ او را دو پسر بود در غرقاب غرور جوانی اُفتادہ۔ و از نشاۂ شراب
کامرانی سرخوش گشتہ پیوستہ بہ لہو و لعب مائل و بطرب و نشاط مشغول
بودندے۔ و نغمۂ این ترانہ زبان چنگ و چغانہ استماع نمودندے۔ فرد

بعیش کوش کہ تا چشم میزنی برہم   خزان ہمی رسد و نوبہار میگذرد

بادشاہ مرد عاقل و صاحب تجربہ بود جواہر وافر و نقود نامحدود داشت
بعد از مشاہدۂ اطوار فرزندان ترسید کہ پس از وے آن اندوختہا را دست
صرف تلف انداختہ بدرجۂ احتیاج بلکہ بباد تاراج بردہند و در حوالی
آن شہر زاہدے بود پشت بر اسباب دنیا کردہ و روے بہ تہیۂ زاد آخرت
آوردہ۔ بیت

سوختہ تا بہ تجلی شدہ   شیفتۂ حضرت مولیٰ شدہ

بادشاہ را با وے اُلفتے در نسبت وے زیادت عقیدتے بود تمامی اموال
را جمع فرمودہ بوجہے کہ کسے بران اطلاع نیافت۔ و در صومعۂ وی دفن کردہ
و زاہد را وصیت فرمود کہ چون دولت بہ زوال انجامد بے تفاوت از فرزندان

من بیتابد و سرچشمهٔ اقبال که چون سراب نمایشی بیش ندارد و بخاک ادبار
انباشته شود و فرزندانِ من کم بضاعت و محتاج گردند ایشان را ازان
گنج خبر دهد۔ شاید که بعد از دیدنِ نکبت و کشیدنِ محنت تنبّهے یافته آن را
بر وجه مصلحت صرف نمایند۔ و از اسراف و اتلاف انحراف ورزیده جانب
اعتدال مرعی دارند۔ زاہد وصیّت شاہ قبول کرد شاہ از برائے اصلاح
حال دردرونِ قصرے که داشت چاہے ترتیب کرده چنان فرمود که خزانه
آنجا مدفون می سازد۔ و فرزندان را ازان صاحب وقوف گردانید که چون
صورت احتیاجے رو دہد نمایند۔ اینجا ذخیرهٔ کلّی که مدد معاش توانند بود۔
مخزون است و بعد ازین حال باندک زمانے شاہ و زاہد ہر دو اجابت
دعوتِ حق نموده از جامِ کُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ بیہوش افتادند۔ فرد
ہر آن که زاد بنا چار بایدش نوشید   ز جامِ دہر مئے کُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ
و آن گنج که در صومعهٔ زاہد مدفون بود مستور و مخفی ماند و ہیچکس را ازان
حال وقوف نیفتاد۔ و برادران بعد وفاتِ پدر بجہتِ مقاسمتِ ملک و مال
بجنگ و جدال افتادند۔ و برادر مہتر از سرِ قوّت و شوکت غلبه کرده تمامی جہات بتصرف
خویش گرفت۔ و برادر خرد را مظلوم و محروم بگذاشت۔ بیچاره از منصبِ سلطنت
بے نصیب و از مالِ موروثی بے بہره ماند۔ با خود اندیشید که چون آفتاب

ـــــــــــــــــــــــــــــــــــــ

ہر شخصے چشنده مرگ است ۱۲ ہر که ہست بر زمین فانی شود ۱۲

نعمت و حشمت روے بمغرب زوال نهاده چرخ جفا پیشه شیوهٔ بیوفائی و بدمهری آشکارا کرد۔ بار دیگر روے بطلب دنیا آوردن و آزموده را باز آزمودن چه نتیجه دهد۔ مثنوی

جملهٔ دنیا ز کهن تا به نو | چون گذران ست نیرزد به جو
ملکتے بهتر ازین ساز کن | خوشتر ازین چهره درے باز کن

هیچ به ازان نیست که چون گریبان دولت از قبضهٔ اختیار بیرون شد دامن توکل و قناعت بچنگ آرم۔ و رتبهٔ درویشے را که سلطنت بے زوال است از دست ندهم بیت

درویش را گنج قناعت مسلم ست | درویش نام دارد و سلطان عالم ست

پس بدین نیت از شهر بیرون آمد۔ با خود گفت فلان زاهد دوست پدر من بود صلاح در آنست که روے بصومعهٔ وے در آرم و در قدم وے بطریق ریاضت راه عبادت بسپرم چون بصومعهٔ زاهد رسید معلوم فرمود که طوطی روح شریفش از قفس بدن بجانب ریاض فِی جَنَّةٍ عَالِيَةٍ طیران نموده و صومعهٔ ازان پیر روشن ضمیر خالی مانده۔ ساعتے ازان حال نندوه و ملال برو غالب شده عاقبت همان موضع را جهت اقامت کرده از سر ارادت دران بقعه مجاور گشت و در حوالی صومعه کاریزے بود که از درون صومعه چاهے کنده بودند و بدان کاریز راهے کرده پیوسته آب ازان کاریز بدان چاه آمدے

واہل صومعہ آنرا بکار بردندے وبدان غسل و وضو ساختندے۔ شاہزادہ روزے دلو بچاہ فرو گذاشت۔ آوازِ آب نیامد۔ نیک احتیاط کرد در تگ چاہ آب نبود۔ متامل شد کہ آیا چہ حادث شدہ کہ آب بدین چاہ نمی آید و اگر خللے کلی بچاہ وکاریز راہ یافتہ باشد وبہ تمامی مدروس شدہ دیگر درین بقعہ بودن متعذر خواہد بود۔ پس جہت تحقیق این حال بچاہ فرو شد و اطراف وجوانب چاہ وآب وراہ را بنظر تدقیق مشاہدہ می نمود۔ ناگاہ حفرہ بنظر درآمد کہ ازانجا قدرے خاک در راہِ آب افتادہ بود و مانع آمدن آب بچاہ شدہ۔ با خود گفت آیا این حفرہ بہ کجا رود۔ و این سوراخ ازکجا سر بر کشد۔ پس آن سوراخ را کشادہ تر گردانید۔ قدم دروے نہادن ہمان بود و بر سرِ گنج پدر رسیدن ہمان۔ شاہزادہ کہ آن مال بیحساب نقود بیکران بدید خدائے را سجدۂ شکر کرد و گفت۔ اگرچہ مال بسیار و جواہر بیشمار است امّا از نہج توکل و جادۂ قناعت عدول نباید نمود۔ و بقدرِ احتیاج صرف باید کرد تا ببینیم کہ از غیب چہ آید بظہور۔ ازان جانب برادر مہتر در فرمانروائی متمکن شدہ۔ پروائے رعیت و لشکر نداشتے و بامید گنج موہوم کہ در قصرِ پدر خیال می بست۔ ہرچہ بدست آوردے تلف کردے واز غایت نخوت و عظمت برادر خرد را تفقد نمودے واز الفت او ننگ داشتے ناگاہ ویرا دشمنے پدید آمد۔ و بالشکر جرار از تیغ گذار قصدِ ولایت او کرد

شاہزادہ خزانہ تہی و لشکرے بے سامان و پریشان حال یافت۔ بدان موضع آمد که پدر نشان گنج داده بود تا بدان مال موفور سپاه را معمور سازد لا مُلْکَ اِلَّا بِالرِّجَالِ وَلَا رِجَالَ اِلَّا بِالْمَالِ چندان چه سعی بیشتر کرد۔ نشانِ گنج کمتر یافت۔ و ہر چند جد و جہد زیاده نمود از حصول مقصود محروم تر بود۔ بشنو این نکته که خود را از غم آزاده کنی   خون خوری گر طلب روزی ننهاده کنی
و چون بکلی از یافتن نا امید شد بانواع حیل تمسک نموده لشکرے ترتیب کرد و روے بدفع خصم آورده از شہر بیرون آمد۔ بعد ازان که از جانبین صف جدال برآراستند۔ و آتش قتال اشتعال یافت۔ از صف لشکر دشمن تیرے بمقتل شاہزاده رسید۔ و ہر جاے سرد شد۔ و ازین جانب نیز تیرے بیند اختند۔ و پادشاهِ بیگانه نیز کشته گشت۔ و ہر دو لشکر پریشان و مہمل ماندند۔ نزدیک بود که آتش فتنه افروختن گیرد۔ و بشعلهٔ ہرج و مرج اہالی ہر دو مملکت سوختنی شوند۔ آخر الامر سرداران ہر دو سپاه جمع شدند۔ و باستصواب یکدیگر از خاندان بادشاہی و دودمان فرماندہی ملکے کریم طبع نیکو خصلت جستند که شغل سلطنت و مہم مملکت بدو تفویض نمایند۔ راے مجموع بران قرار بگرفت که شہریار کامگار که فرق دولت او سزاوار تاج سرافرازی و خنصر سعادت او شایستهٔ خاتم جہانداری باشد۔ ہمان شاہزاده

لہ نیست ملک مگر بمردان۔ و نیستند مردان مگر بدولت ۱۲

متوکّل ست۔ کاردانِ ممالک بردرِ صومعہ وے رفتند۔ و ملک زادہ را بتعظیم و جلال ہر چہ تمامتر از کنجِ خمول ببارگاہِ قبول و از زاویۂ عزلت بصدرِ مسندِ دولت بردند۔ و بیامنِ توکل ہم گنجِ پدر بدو رسید وہم مملکت پدر بدو قرار گرفت۔ و این مثل بدان آوردم۔ تا متحقق شود کہ یافتنِ نصیب نسبتی وکسب تعلقے ندارد و اعتماد بر توکل فرمودن بہ ازان باشد کہ تکیہ بر کسب کردن مثنوی

نیست کسبے از توکل خوب تر | چیست از تفویض خود محبوب تر

ہین توکل کن ملرزان پا و دست | رزق تو بر تو ز تو عاشق ترست

گر ترا صبرے بُدے رزق آمدے | خویش را چون عاشقان بر تو زدے

چون پسر این داستان باتمام سانید پدر فرمود آنچہ گفتی محض صدق و صواب ست اما این عالم عالمِ وسائط و اسباب ست۔ و سُنتِ الٰہی برین جاری شدہ کہ ظہورِ اکثر حالاتِ این جہانی باسباب وابستہ باشد۔ منفعتِ کسب از توکل زیادہ است۔ چہ نفعِ توکل ہمین کہ بہ متوکل میرسد و بس۔ و نفعِ کسب از کاسب بدیگرے سرایت می کند۔ و نفع رسانیدن دلیلِ خیریت است۔ کہ خَیْرُ النَّاسِ مَنْ یَنْفَعُ النَّاسَ [۱] و کسے کہ قادر باشد۔ بر آنکہ بدیگرے رساند حیف باشد کہ کاہلی ورزد۔ و اگر دیگرے نفع گیرد۔ مگر تو قصۂ آن مرد نشنیدہ کہ بعد از مشاہدۂ حال باز و کلاغ سبب را بر طرف نہاد۔ و بدان سبب

---

[۱] بہتر مردمان آن کس است کہ فائدہ رساند مردمان را ۱۲

عتاب الٰہی بدو رسید۔ پسر پرسید کہ چگونہ بودہ است آن؟

۳۔ حکایت۔ پدر گفت آوردہ اند کہ درویشے در بیشہ میگذشت۔ و در آثار رحمت و اطوار قدرت اندیشہ می فرمود۔ ناگاہ شاہبازے تیز پر دید قدرے گوشت در چنگال گرفتہ گرد درختے پرواز میکرد و با ہتزاز تمام بر حوالی آشیانہ طوف می فرمود۔ مرد از ین معنی متعجب شدہ زمانے بنظارہ بایستاد۔ کلاغے بے بال و پر دید۔ دران آشیانہ افتادہ۔ و آن باز پارہ پارہ گوشت جدا میکرد۔ و بقدر حوصلۂ کلاغ بے بال و پر در دہنش می نہاد مرد گفت سبحان اللہ عنایت الٰہی و رحمت نامتناہی نگر کہ کلاغے بے پر و بال را کہ نہ قوت طیران دارد و نہ شوکت جولان در گوشۂ این آشیانہ بے روزی نمی گذارد

مثنوی

ادیم زمین سفرۂ عام اوست | برین خوان یغما چہ دشمن چہ دوست
چنان پہن خوان کرم گسترد | کہ سیمرغ در قاف قسمت خورد

پس من کہ پیوستہ در طلب روزی از پاے نمی نشینم و سر در بیابان حرص نہادہ بہر حیلہ نانے بدست می آرم۔ ہر آئینہ از ضعف یقین و سستی اعتقاد خواہد بود۔ مثنوی

ضامن روزی شدہ روزی رسان | چند بہر سوی دوی ہم چون خسان
از دل خرسند برآرم نفس | کانچہ رسد بہرہ ہمانست و بس

آن بہ کہ بعد ازین سر فراغت بزانوے عزلت نہم و خط لطافت بصفحۂ کسب د

حرفت کشم ع اَلتَّوَکُّلُ عَلَی اللّٰہِ تَبَارَکَ وَتَعَالیٰ آنکہ دست از اسباب دنیوی شستہ در گوشہ نشست۔ و دل بے خلل در عنایت بے غایت مسبب الاسباب بستم ع دل در سبب مبند و سبب رہا کن پس شبانہ روز در زاویۂ عزلت قرار گرفت۔ و از ہیچ در فتوحے روے ننمود۔ و ہر ساعتے نحیف تر وضعیف تر میشد۔ عاقبت ضعف روے بقوت نہاد و مرد زاہد قوی ضعیف شد و از ادائے مراسم طاعت و عبادت باز ماند۔ حق تعالیٰ پیغمبر آن زمان را نزدیک وے فرستاد۔ و بعتابے تمام پیغام داد کہ اے بندہ من مدار این عالم بر اسباب و وسائط نہادہ ام۔ اگرچہ قدرت من بے سبب ہم میتواند ساخت اما حکمت من اقتضاے آن کردہ کہ اکثر مہمات بسببہا ساختہ و پرداختہ گردد و بدین سبب قاعدہ افادہ و استفادہ تمہید یابد پس اگر تو سبب فائدہ دیگرے توانی شد بہتر از ان باشد کہ بسبب دیگرے فائدہ باید گرفت فرد

چو باز باش کہ صیدے کنی و لقمہ دہی   طفیل خوار مشو چون کلاغ بے پر و بال

و این مثل بدان آوردم تا بدانی کہ ہمہ کس را رفع حجب اسباب میسر نیست۔ و توکل پسندیدہ آنست کہ با وجود مشاہدہ اسباب در مقام توکل ثابت باشد بہ تا از فیض اَلْکَاسِبُ حَبِیْبُ اللّٰہِ بہرہ مند بود و بزرگے فرمودہ است ؎ کسبے بکنی تا کاہل نشوی۔ و روزی از خدا امیدان تا کافر نشوی مثنوی

؎ روزی رسانیدن بر ذمہ خداے بزرگ و برتر است ۱۲ ؎ کسب کنندہ دوست خدا است ۱۲

از توکل در سبب کاهل مشو — رمز الکاسب حبیب الله شنو

گر توکل می‌کنی در کار کن — کسب کن پس تکیه بر جبار کن

پسر دیگر سخن آغاز کرد که ای پدر ما را قوت توکل کلی نیست پس از کسب چاره نباشد و چون بکسب اشتغال کنیم و خداوند تعالی از خزانهٔ غیب مالی و متاعی روزی ما گرداند با آنچه باید کرد. پدر گفت مال جمع کردن آسان است نگاه داشتن و از آن فائده گرفتن دشوار. و چون کسی را مالی بدست آید دو صورت از لوازم باید شناخت یکی آنکه محافظت آن بر وجهی باید نمود که از آفت و تاراج ایمن تواند بود و دست دزد و راهزن و کیسه بر از آن کوتاه ماند که زر را دوست بسیارست و زردار را دشمن بیشمار. بیت

چرخ نه بر بی درمان می‌زند — قافلهٔ محتشمان می‌زند

دوم آنکه از خرج آن فائده باید گرفت و اصل المال تلف نباید کرد چه اگر همه از سرمایه بکار برند و بسود آن قناعت نکنند اندک فرصتی را گرد فنا از آن بر آید. مثنوی

هر آن جو کابی نیاید بوی — باندک زمانی شود خشک پی

گر از کوه گیری و ننهی بجای — سر انجام کوه اندر آید ز پای

هر کرا دخلی نباشد و دائم خرجی کند یا خرجش زیاده از دخل باشد عاقبت الامر در ورطهٔ احتیاج افتد و ممکن که کارش بهلاکت انجامد چنانچه آن موش

ثلث کار که خود را از غم ہلاک گردانید پسر پرسید که چگونه بوده است آن
هم حکایتها - پدر گفت آورده اند که دہقانے جہت ذخیره مقدارے
غله بانبارے نہاده بود - و ابواب تصرف دران مسدود گردانیده - تا روزیکه
احتیاج بغایت و ضرورت به نہایت رسد ازان فائده تواند گرفت قضارا
موشے که از غایت شره خواستے که دانه از خرمن ماه وزد و خوشه پروین از مزرعه
آسمان بچنگال حرص درر باید در حوالی آن منزل خانه و در جوار آن انبار
آشیانه داشت - پیوسته در زیر زمین از ہر طرف نقبے زدے - و بدندان
خاراشگاف ہر جانب حفرے کندے - تا ناگاه سر حفره از میانه غله بیرون
آمد و از سقف خانه اش دانہاے گندم چون شہاب ثاقب از آسمان ریزان
گشت - موش دید که وعده وَفِي السَّمَاءِ رِزْقُكُمْ[1] بوفا انجامید - و نکته اِلْتَمِسُوا
الرِّزْقَ فِي خَبَايَا الْأَرْضِ[2] روشن شد - بظہور آن نعمت مواجب شکر بے
تقدیم رسانید - و بحصول آن جواہر قیمتی ثروتے تمام حاصل کرده نخوت
قارونی و رعونت فرعونی آغاز نہاد - باندک فرصتے موشان محله از مضمون
آن حال خبردار شده در ملازمت او کمر خدمتگاری بستند - بیت

این دغل دوستان که می بینی ‖ مگسانند گرد شیرینی

دوستان نواله و حریفان پیاله بروے جمع آمدند - و چنانچه عادت ایشان

---

[1] که در آسمان روزی شماست ۱۲ [2] که تلاش کنید روزی را در روئیدگی زمین ۱۲

باشد طرح تملق افگنده سخن جز بمراد دل و هواے طبع او نگفتندے - و
زبان جز بمدح و ثنا و شکر و دعاے او نگشادندے. و او نیز دیوانه وار از
زبان بلاف و گزاف و دست به اتلاف کشاده. به تصور غلهٔ آن خانه فنایے
نخواهد داشت. و پیوسته گندم ازان سوراخ ریزان و روان خواهد بود.
هر روز مقدارے کثیر ازان بر مصاحبان صرف کردے. و بملاحظهٔ عاقبت
ناموده از خیال امروز بفکر فردا نه پرداختے ع ساقیا امروز می نوشیم و فردا که دید
و دران اوقات که موشان دران گوشهٔ خلوت بعشرت مشغولی داشتند دست برده
قحط و تنگ سالی خلق را از پاے در آورده بود. و آتش گرسنگی در سینه جگر
سوختگان بے مایه بر افروخته. در هر جانب جانے بنانے میدادند و کسے التفات
نمیکرد. و در هر طرف متاع خانه بجوالے می فروختند و کسی نمی خرید. مثنوی

هر گرا دیدار نان بودے هوس   قرص خور بر آسمان دیدے و بس

گشته زان تنگی جهانے تنگدل   گرسنه نالان و سیران سنگدل

موش مغرور ببساط ناز و نعمت گسترده نه از قحط سال خبر داشت و نه بر تنگی
سال مطلع بود. چون روزے چند بر آمد دهقان را کار بجان و کارد
باستخوان رسید. در خانه بکشاد. دید که نقصان تمام بدان غله راه یافته. آه سرد
از دل گرم برکشید و بر فوت آن تاسف بسیار خورده با خود گفت جزع کردن در
قضیهٔ که تدارک آن از حیز امکان خارج باشد طریق خردمندی نیست.

حالا بقیہ غلہ کہ درین خانہ است جمع کردن دیو صلح دیگر نقل فرمودن اصوب می نماید پس دہقان باخراج آن جزوے کہ ماندہ بود۔ اشتغال نمود و دران محل موشے کہ خود را صاحب آن خانہ و مہتر آن کاشانہ می پنداشت در خواب بود۔ دو موشان دیگر از غایت حرص و آز آواز پاے دہقان نہ صداے آمد و شد بر زیر سر ایشان نمی شنیدند۔ درمیانہ موشے تیز ہوش آن صورت را فہم کردہ جہت تحقیق آن بالاے بام برآمدہ از راہ روزن کیفیت واقع مشاہدہ نمود۔ فی الحال بزیر آمد۔ و مضمون قصہ با یاران گفتہ خود را ازان سوراخ بیرون افگند۔ والیشان نیز ہر یک بگوشۂ بیرون رفتند۔ ولی نعمت را تنہا گذاشتند۔ مثنوی

ہمہ یار تو از بہر تراشند | پے لقمہ ہوادار تو باشند
چو حالت کاہد از مہر تو کاہند | زیانت بہر سود خویش خواہند
ازین مشتے رفیقان ریائی | بریدن بہترست از آشنائی

روز دیگر کہ موش سر از بالین آسایش برداشت چنانکہ عادت است احتیاط کردہ از یاران کسے ندید و ہر چند از پیش و پس بیشتر تفحص نمود اثر مصاحبان کمتر یافت فغان درگرفت و گفت بیت

یاران کہ بودہ اند ندانم کجا شدند | آیا چہ حال بود کہ از ما جدا شدند

پس جہت تحقیق احوال ایشان بعد اندک تے متمادی کہ عزلت اختیار کردہ بود۔

از گوشهٔ کاشانه بیرون آمد. به بالای منزلی که از آنجا غله فروشی ریختیت برآمد.
اثری نیافت چون به پریشانی تنگی و گرانی اطلاع یافت باضطراب تمام
سوی خانه روان شد تا ذخیره که دارد در محافظت آن غایت سعی بجا
آرد. چون بخانه رسید آنجا نیز از غله اثری ندید. و از ان سوراخ با غبار
خانه در آمد. آن مقدار از شور بلی که قوت یکساله اش باید موجود نبود دماغش
ملاقی گشت. به دست اضطراب گریبان جان چاک ساختن گرفت. و چندان
سر بدیوار بر زمین زد که شوریش پریشان شد. و بشومی تلف کاری در ورطهٔ
هلاکت و خاکساری افتاد. و این مثل را فائده آنست که خرج آدمی باید که
فراخور دخل باشد. و سرمایه که دارد از سود آن منتفع گردد و بروجهی که
نقصان برأس المال نرسد. آن را محافظت نماید. بیت

بدخل و خرج خود هر دم نظر کن ‖ چو دخلت نیست خرج آهسته‌تر کن

چون پدر از اتمام این داستان پرداخت پسر خردتر برخاست و دیباچه
سخن را بجواهر دعا و ثنای پدر بیاراست. و گفت ای پدر لبیب از آنکه
کسی مال خود را محافظت برقاعده نمود و از ان سودی تمام گرفت آن
سود را چگونه خرج کند. پدر فرمود که طریق اعتدال در همه چیز ستوده است
خصوصاً در باب معاش. پس خداوند مال باید که بعد از حصول فائده
دو قاعده دیگر رعایت کند. یکی آنکه از اسرافات و اخراجات نامرضیه اجتناب

نهایت تاخر پشیمانی بار نیاید — و هر دم زبان طعن پیش نکشاید. و فی الحقیقت
اتلاف مال و اسراف و تبذیر از وسوسهٔ شیطان است - اِنَّ الْمُبَذِّرِیْنَ[1]
كَانُوْا اِخْوَانَ الشَّیَاطِیْنِ ۔ مثنوی

هست به هر دم عالی گهر .... نخل ز اسراف نپذیرد ثمر
گرچه عطا و همه جا دلکش است هرچه به هنجار بود آن خوش است

دوم باید که از بدنامی بخل و عار امساک احتراز نماید که مرد بخیل در دین و
دنیا بدنام بود و دنیادار ممسک همه وقت مطعون و دشمن کام بود و مال
بخیل در عاقبت هدف تیر تاراج و تلف شود چنانچه مثلاً حوض بزرگ که
پیوسته از چند جوی آب در وی آید و باندازهٔ دخل مخرجی نداشته باشد
لابد از هر طرفی راه جوید - و از هر گوشه بیرون بر آید و رخنها در دیوار وی
افتد و آخر الامر بدان رسد که بیکبارگی از حوض نابود و ویران شده آبها
در اطراف و جوانب پراگنده گردد - بیت قَالَ الْبَخِیْلُ بِحَادِثٍ اَوْ وَارِثٍ[2] قطعه

مال کز وی بخیل برنیافت وقف تاراج داد بر بادش
یا به وارث رسید دگر گاهی خنده بر تربتش می کند یادش

چون پسران نصائح پدر شنیدند و منافع سخنان او نیک بشناختند هر یک

---

[1] بدرستیکه بی اندازه خرج کنندگان برادر شیطان هستند ۱۲

[2] خوشخبری دولت بخیل را به کدام صدمه یا میراث گیرنده ۱۲

حرفتی اختیار نموده دست بکارے زدند۔ و برادر مہتر ایشان روے بہ تجارت نہاد و سفر دور دست پیش گرفت۔ یادے دو گاؤ بارکش بودند کہ ثور گردون با قوت ایشان طاقت مقاومت نداشتے۔ و شیر فلک از صولت و صلابت آنہا چون گربۂ روزہ دار ناخن ہیبت در پنجۂ اضطرار نہان کردے۔ بیت

بجثہ ہمچو فیل و بحملہ چو شیر   بدیدن دلاور برفتن دلیر

یکے را شتربہ نام و دیگرے را مندبہ۔ و خواجۂ تاجر پیوستہ ایشان را تربیت کردے و بخود تعہدِ حال ایشان نمودے۔ اما چون مدت سفر دیر کشید و راہہا دور قطع کردند۔ فتورے باحوال ایشان راہ یافتہ و از ضعف بر ناصیۂ حال ایشان ظاہر شدہ۔ قضا را در اثناے راہ خلابے عظیم پیش آمد۔ و شتربہ دران بماند۔ خواجہ بفرمود تا بحیلتے تمام او را بیرون آوردند۔ و چون طاقت حرکت نداشت یکے را اجزد گرفتہ براے تعہد او نامزد کرد و مقرر شد کہ چون قوتے گیرد او را بکاروان رساند۔ مزدور یک دو روزے درمیان بیابان ماندہ از تنہائی ملول شد و شتربہ را گذاشتہ خبر فوتِ او بخواجہ رسانید۔ و دران منزل مندبہ از غایت کوفتگی و مفارقت شتربہ درگذشت تا شتربہ را باندک مدتے قوت حرکت پدید آمدہ۔ و در طلب چراخور ہر طرفے می پوئید۔ تا بمرغزارے رسید۔ بانواع ریاحین آراستہ و بگونہ گونہ رستنیہا پیراستہ۔ رضوان از رشک آن روضہ انگشت غیرت گزیدہ۔ و آسمان در نظارۂ

آن دیدهٔ حیرت کشاده. فرد

از گل و سبزهٔ نوخاسته و آب روان — چشم بد دور تو گوئی که بهشت دگر است

شنزبه را آن منزل خوش آمد. و رخت اقامت در ساحت آن مرغزار فرو گرفت
و چون یک چندے بے بند تکلیف و قید تکلف در ساحت آن مرغزارے بچرید.
و دران هواے روح بخش و فضاے دلکشا بمراد دل گذرانید. بغایت قوی
جثه و فربه گشت. لذت آسایش و ذوق آرامش او را بران داشت که بنشاطے
هر چه تمامتر بانگے بلند کرد. و در حوالی آن مرغزار شیرے بود با صولت و هیبت
در غایت شوکت و وحوش بسیار در خدمت او کمر بسته. و سباع بیشها رسن متابعت
بر خط فرمان او نهاده. و شیر از غرور جوانی و نخوت حکومت و کامرانی و کثرت خدم
و بسیاری حشم کسے را از خود بزرگتر تصور نکردے و بیشتر حمله فیل قوی جثه را
در نظر نیاوردے و هرگز گاو ندیده بود و نه آواز او شنیده. چون آواز شنزبه باو
رسید. بغایت هراسان شد و از ترس آنکه سباع بدانند که هراس بدو راه
یافته هیچ جانب حرکت نمی کرد و بر جاے ساکن می بود و در حشم او دو شغالے محتال
بودند یکے را کلیله نام و دیگرے را دمنه و این هر دو بزیرکی و ذکا شهرتے
تمام داشتند. اما دمنه بزرگ منش تر بود و در طلب جاه و ناموس حریص تر
و دمنه بفراست از شیر دریافت که خوفے بر وے مستولی شده و از تردد دل
مشغولی دارد. با کلیله گفت در حال ملک چه گوئی که از نشاط و حرکت چه سرا

گذاشته است و به یک جاے قرار گرفته۔ بیت

آثار ملالت جبینش　　وارده خبر از دل حزینش

کلیله جواب داد که ترا با این سوال چه کار۔ و با گفتن این سخن چه نسبت۔ ع
تو از کجا سخن سر مملکت ز کجا۔ و ما بدرگاه این ملک طعمه باہم و در سایۂ
دولتش بآسایش روزگار می گذرانیم ہمین بسندہ کن و از تفتیش اسرار
ملک و تحقیق احوال ایشان درگذر چه ما ازان طبقه نیم که بمنادمت
سلاطین مشرف توانیم شد۔ یا سخن ما را نزدیک پادشاہان محل استماع تواند بود
پس ذکر ایشان کردن تکلف باشد۔ و ہر که بتکلف کارے کند که سزاے آن
نباشد بدو آن رسد که به بوزنه رسید۔ دمنه پرسید که چگونه بوده است آن

۵۔ حکایت کلیله گفت آورده اند که بوزنه درودگرے را دید بر چوبے
نشسته و آنرا می برید۔ و دو میخ داشت یکے را بر شگاف چوب فرو کوفتے۔
تا بریدن آن آسان گشتے۔ و راه آمد و شد بر اره کشاده شدے۔ و چون
شگاف از حد معین درگذشتے دیگرے بکوفتے و میخ پیشینه را برآوردے
و برین منوال عمل می نموده۔ بوزنه تفرج میکرد۔ ناگاه درودگر را اثناے
کار بجاے برخاست۔ بوزنه چون جاے خالی دید فی الحال بر چوب نشست
و از ان جانب که بریده بود پاے او بشگاف چوب فرو رفت بوزنه آن میخ را
که در پیش کار بود قبل ازان که آن دیگرے فرو کوبد از شگاف چوب بر کشید

وچون میخ از شکاف کشیده شد فی الحال هر دو شق چوب بهم پیوسته شد -
و خایه بوزنه در میان چوبها محکم بماند مسکین بوزنه از درد رنجور شده می نالید -
و می گفت - بیت

آن به که هر کسی بجهان کار خود کند — وان کس که کار خود نکند نیک بد کند

کار من میوه چیدن ست نه اره کشیدن - چه پیوسته پیشه من تماشای بیشه
است نه زدن تیشه - آنرا که چنان کند چنین آید پیش - بوزنه باخود
درین گفتگو بود که درودگر باز آمد و او را دستبردی بسزا نمود - و کار بوزنه
بدان فضولی بهلاکت انجامید - و ازینجا گفته اند که کار بوزنه نیست نجاری
و این مثل بدان آوردم تا بدانی که هر کس را کار خود باید کرد - و قدم
از اندازه بیرون نباید نهاد و لِکُلِّ عَمَلٍ رِجَالٌ[1] و چه زیبا گفته اند بیت

مثلی یاد دارم از یاری — کار هر مرد و مرد هر کاری

این کار که تست کار تست فرو گذار و اندک طعمه و قوتی که می رسد غنیمت
شمار - دمنه گفت هر که با ملوک تقرب جوید برای طعمه و قوت نباید -
چه شکم بهر جایی و بهر چیزی پر شود - بلکه فایده ملازمت ملوک یافتن
منصب عالی باشد - تا دران حال دوستان را بملاطفت نواختن و هم
دشمنان را بقهر ساختن - و هر که همت او بطعمه سر فرو در آرد از شمار بهایم است

(۱) برای هر کار مردان اند ۱۲

چون سگ گرسنه که باستخوانے شاد شود۔ وگربۂ خسیس طبع که بنان پارہ خوشنود گردد۔ ومن دیدہ ام که شیر اگر خر گوشے شکار کند۔ چون گورے بیند دست ازو باز داشته روے بصید گور آورد۔ فرد

همّت بلند دار که نزد خدا و خلق　　باشد بقدر همت تو اعتبار تو

وہر که درجۂ بلند یافت اگرچه چون گل کوتاہ زندگانی باشد خردمندان بسبب ذکر جمیلے او را دراز عمر شمرند۔ وآن بد نائت و دون همتی سر فرود آرد چون برگ نار اگرچه دیر بپاید نزدیک اہل فضل اعتبارے نیابد وازو حسابے برنگیرند فرد۔

سعدیا مرد نکو نام نمیرد ہرگز　　مردہ آنست که نامش بنکوئی نبرند

کلیله گفت طلب مراتب ومناسب از جمعے نیکو آید که بشرف نسب وفضیلت ادب وبزرگ زادگی استعداد واستحقاق آن داشته باشند۔ وما ازین طبقه نیستیم که مرتبه ہاے بزرگ را شایسته باشیم ودر طلب آن قدم سعی توانیم زد فرد

خیال حوصلۂ بحر می پزم ہیہات　　چہاست در سر این قطرہ محال اندیش

دمنه گفت دست مایۂ بزرگی عقل وادب ست نه اصل ونسب۔ ہر کرا عقل صافی وخرد کامل بود ودخویشتن را از پایۂ خسیس بمرتبۂ شریف رساند۔ وہر کرا راے ضعیف وعقل خفیف باشد خود را از درجۂ اعلےٰ بمرتبۂ ادنیٰ اندازد۔ قطعه

به پیشکاریِ عقلِ ضعیف ورائے درست — توان کمندِ تصرف بر آسمان افگند
اگر نه دیدۂ دل برکشاید از ہمت — نظر بسوئے معانی نمی توان افگند

و بزرگان گفته اند که ترقی درجاتِ شرف بزحمتِ بسیار دست دہد۔ و تنزل از مرتبۂ عزت باندک کلفتے میسر گردد۔ چنانکه سنگ گران را به مشقت بسیار از زمین بر دوش توان کشید۔ و باندک اشارتے بر زمین توان انداخت۔ و بواسطۂ اینست که جز مرد بلند ہمت که تحمّل محنت داشته باشد کسے دیگر بکسبِ معالی رغبت نمی توان نمود۔ فرد

نازنین را عشق ورزیدن نزیبد جان من — شیر مردان بلاغت یاد رین غوغا نہند

ہرکه آرایش الخمول راحة طلبد دست از آبروئے شسته دائم الوقت در زاویۂ خواری و ناکامی متروی خواہد بود۔ وآنکه از خارستان الشہرۃ آفة اندیشید اندک فرصتے راگلِ مراد چیده در چمن عزت بر مسند عشرت نخواہد نشست۔ قطعه

تا غم نخورد و در دینفزود قدرِ مرد — تا لعل خون نکرد جگر قیمتے نیافت
از نامۂ سعادت خود مرد راہرو — بے داغ محنتے رقمِ دولتے نیافت

مگر تو داستانِ آن دو ہمراه نشنیدۂ که یکے بواسطۂ تحمّل رنج و عنا بدرۂ بادشاہی رسید۔ و دیگرے بسبب کاہلی وتن آسانی در حضیض احتیاج و پریشانی

ط۱ گمنام بودن آرام ست ۱۲ ط۲ مشہور شدن بلا است ۱۲

بماند. کلیله گفت که چگونه بوده است آن؟

حکایت

دمنه گفت دو رفیق که یکی سالم نام داشت و دیگری
غانم، در راهی سیر میکردند و به مرافقت یکدیگر منازل و مراحل قطع می کردند.
گذر ایشان بر دامن کوهی افتاد که قله اش با سپهر نیلگون سر به عنان دعوی
داشتی و کمرش با سطح منطقة البروج رکاب در رکاب بستی و در پای آن
کوه چشمهٔ آبی بود به صفا چون رخسارهٔ تازه رویان گلعذار و به لطافت
چون سخن شکرلبان شیرین گفتار. در پیش چشمه حوضی بزرگ ساخته و گرداگرد
آن درختان سایه دار سر بسر آورده.

نظم

ز یک سو شاخ ریحان بر دمیده ... ز دیگر سو درختان سر کشیده
به پای سرو سنبل در فتاده ... بنفشه پیش سوسن سر نهاده

القصه آن دو رفیق از بادیهٔ هولناک بدان سر منزل پاک رسیدند و چون
جای خوش و هوای دلکش دیدند بدان جایگاه به نسیم آسایش قرار گرفتند
و بعد از آسودگی بر اطراف و جوانب حوض و چشمه گذری میکردند و به هر سو
نظری می افگندند. ناگاه بر کنار حوض از آن سو که آب می آمد سنگی سفید
دیدند و به خط سبز که جز نقاش قدرت بر صفحهٔ حکمت رقمی چنان نتوان کشید
بروی نوشته که ای مسافر این منزل را بتشریف نزول مشرف ساختی بدان
که ما نزل مهمان به بهترین وجهی ساخته ایم و مائدهٔ فواید به خوبترین نوعی

پرداختن ولی شرط آنست که از سر گذشته پای درین چشمه نهی و از خطره
گرداب و هول غرقاب اندیشه ننموده خود را بهر نوع که توانی بکنار اندازی
و شیری که از سنگ تراشیده در بیابان کوه نهاده اند - آنرا بر دوش کشی - و
بی تامل و تعلل بیک دویدن خود را ببالای کوه رسانی - و از نهیب سباع
جان شکار که پیش آید و شوکت خارهای جگر دوز که دامنگیر شود اندکار باز
نمانی - که چون راه بسر آید درخت مقصود ببر آید - رباعی

تا ره نه روی کسی بمنزل نرسد — تا جان ندهد بعالم دل نرسد
گر ره جان نگیرد انوار قبول — یک شعشعه خور بمه کامل نرسد

بعد از وقوف بر مضمون آن خط غانم روی بسالم کرد که ای برادر بیا
تا بقدم مجاهده این میدان مخاطره بپیمائیم - و بهمت و قوت بر کما هی این
طلسم آنچه امکان می باشد نمائیم - فرد

یا با همراه بر سیر گردون نهیم پای — یا سر در این سر همت کنیم سر

سالم گفت - ای یار عزیز بمجرد دیدن خطی که راقم آن معلوم و حقیقت آن
مفهوم نباشد مرتکب خطر عظیم شدن و بتصور فائده وهمی منفعت خیالی
خود را در مهلکه بزرگ انداختن دلیل جهل است هیچ عاقل نه بسخن یقین
و تریاک بگمان مجرد و هیچ خردمند محنت نقد برای راحت نسیه
قبول نکند - فرد

نیست برابر بنزد هر دم دانا — یک دمه غم با هزار ساله تنعم

غانم فرمود که ای رفیق مشفق هر چند استراحت مقدمهٔ خست و دنائت
است۔ و ارتکاب مخاطره نشانهٔ دولت و عزت۔ قطعه

هر که آسودگی در راحت جست — دل خود را ز محنت شاد نکرد

و انکه ترسید از جفای خمار — قدح بادهٔ مراد نخورد

سر مرد بلند همت بگوشهٔ دو توشه فرو نیاید۔ و تا پایهٔ بلند بدست نیارد
از پای طلب نه نشیند۔ گل طرب بے خار تعب نتوان چید۔ و در گنج مراد جز
به کلید رنج نتوان گشاد۔ و مرا پای همت عنان گرفته بسر کوه خواهد کشید
و از گرداب بلا و تحمل بار عنا نخواهم اندیشید۔ فرد

اگر در طلبش مار رنج برسد شاید — چون عشق حرم باشد سهل است بیابانها

سالم گفت مسلم که بوی بهار دولت با غوغای خزان نکبت در توان
ساخت فاما در راهی قدم زدن که پایان ندارد و در بحری سیاحت نمودن
که ساحلش پدید نیست از طریق خردمندی دور می نماید۔ و هر که در کاری
شروع کند باید که چنانکه مدخلش را دانسته مخرجش را نیز ببیند و از آغاز نظر
بانجام انداخته ضرر و نفع آن را بمیزان عقل بسنجد۔ تا رنج بیهوده کشیده باشد و
نقد عمر عزیز را بر باد فنا بر نداده۔ مثنوی

تا نکنی جای قدم استوار — پای منه در طلب هیچ کار

در همه کارے که در آئی نخست   رخنهٔ بیرون شدنش کن درست

شاید که این خط برائے تحریر نوشته باشند. و این رقم برائے استهزاء و بازی
کشیده و این چشمه گردابے باشد که باشنائی بکنار نتوان آمد. و اگر نجابت ازو
بیشتر گردد ممکن که وزن شیر سنگ بشاید باشد که بر دوش نتوان کشید و اگر آن
نیز وجود گیرد ممکن است بیاساید و بدین لنگره نتوان رسید و اگر اینهمه بجا آورده شود
هیچ معلوم نیست که نتیجه چه خواهد بود. من بارے درین معامله همراه .. هستم و ترا
نیز از اقدام درین کار منع می کنم. خانه گفت ازین سخن درگذر که من بقول
کسے از عزیمت خود بر نگردم و عقدے که بسته ام بوسوسه شیاطین[۱]
الانس والجن نشکنم. و من میدانم که تو قوت همراهی نداری و در
مرافقت موافقت نخواهی کرد. بارے بتماشه نظاره می کن و بدعاے
نیازمندی مددے میده. فرد

دانم که ترا قوت مے خوردن نیست   بارے بتماشا گهی مستان آئے

سالم دانست که او در فهم خود یک جهت است گفت اے برادر هیچ که سخن
من متمتع نمی شوی و ترک این ناکردنی نمی کنی. و من طاقت مشاهدهٔ این
حالت ندارم و تفرج کارے که ملائم طبع و مقبول دل من نیست نتوانم
صلاح در آن دیده ام تیغ بیرون کشیده باید ازین ورطه رخت خویش

[۱] شیطانهاے مردمان و جنیان ۱۲

پس بارے کہ داشت بر راحلہ نہادہ بارِ خود را وداع کرد و روے براہ آورد و غانم دل از جان شستہ بآب چشمہ آمد و گفت ۔ فرد

در بحر محیط غوطہ خواہم خوردن   یا غرقہ شدن یا گہرے آوردن

پس دامن عزم بر کمر ہمت استوار کردہ قدم در چشمہ نہاد ۔ بیت

آن چشمہ نبود بلکہ دریاے بود   کانجا خود را بصورت چشمہ نمود

غانم دانست کہ آن چشمہ گردابِ بلاست ۔ امّا دل قوی داشتہ بآشنائی بیقین بساحلِ نجات رسید ۔ و بکنارِ آب آمدہ نفس راست کردہ شیر سنگی را بقوت و تمکین بر پشت کشید ۔ و ہزار گونہ زحمت را قبول نمودہ بیک دویدن خود را بسر کوہ رسانید ۔ و دران طرف کوہ شہرے بزرگ دید با ہواے خوش و فضاے دلکش ۔ بیت

شہرے چو بہشت از نکوئی   چون باغ ارم بتازہ روئی

غانم بالاے کوہ قرار گرفتہ بجانب شہر نظر می کرد کہ ناگاہ ازان شیر سنگی آوازے بصلابت بر آمد ۔ چنانچہ لرزہ در کوہ و صحرا افتاد ۔ و آن صدا بشہر رسیدہ مردم بسیار از زن و بسیار بیرون آمدند ۔ و روے بکوہ نہادہ متوجہ غانم گشتند ۔ غانم بدیدۂ حیرت می نگریست ۔ و از ہجوم خلائق تعجب می نمود کہ ناگاہ جمعے اعیان و اشراف رسیدہ رسم دعا و شرطِ ثنا بجا آوردند و بالتماس تمام او را بر مرکب راہوار سوار کردہ بجانب شہر بردند ۔

وسر و تن وے بگلاب و کافور شستہ خلعتہائے بادشاہانہ پوشانیدند۔ و
باعزاز و اکرام تمام زمام سلطنت آن ولایت بکف کفایت او باز دادند بعد از آنکہ
کیفیت آن حال سوال کرد بدین سوال جواب شنید کہ حکما درین چشمہ کہ دیدی طلسمے
ساختہ اند و آن شیر سنگین را بانواع تفکر و تامل یا ملاحظہ طلوع درجات و
نظرات ثوابت و سیارات پرداختہ۔ و ہر چند وقتے عزیزے را در خاطر آید
کہ بر چشمہ گذشتہ و شیر را بر داشتہ ببالاے کوہ بر آید۔ ہر آئینہ آن حال رزمانے
وجود خواہد گرفت کہ پادشاہ این شہر را اجل رسیدہ باشد پس شیر بآواز آید
و صداے او بشہر رسیدہ مردم بیرون آیند۔ و او را بپادشاہی بر داشتہ
در سایۂ عدالتش باسایش روزگذرانند۔ تا آن زمان کہ نوبت او نیز بسر آید
ع یکے چون رود دیگر آید بجاے ٭ چون بحکم الٰہی آفتاب حیات عالم این
ولایت در افق فوات غروب کند ازین حال ستارۂ حشمت آن صاحب
دولت از ذروۂ آن کوہ طلوع نماید۔ و مدتہاے متمادی شدہ کہ این قاعدہ بر
ہمین دستور کہ مذکور شد مستمر یافتہ و تا امروز بادشاہ این شہر و فرمان روائے
این دیار ہا ع ملک آن تست فرمان فرماے ہر چہ خواہی ٭ غانم و انست
کہ کشیدن آن ہمہ محنتہا بتقاضاے دولت بودہ۔ فرد

دولت چو بہ پیشکاری آید ٭ ہر کار چنان کند کہ شاید

و این مثل براے آن آوردم تا بدانی کہ نوش نازو نعمت بے نیش آزار

و محنت نیست - و هر که را سودای سرفرازی پدید آید پایمال هر سفله نخواهد شد
و همت او بپایهٔ دون قانع نخواهد گشت - و من تا درجهٔ تقرب شیر حاصل
نکنم و در زمرهٔ مقربان حضرتش داخل نگردم سر ببالین فراغت نخواهم نهاد
و پای ببستر استراحت دراز نخواهم کرد - کلیله گفت کلید این در از کجا
بچنگ آورده - و اندیشهٔ دخل درین باب چگونه کرده - دمنه گفت میخواهم که درین
فرصت که تحیر و تردد بشیر راه یافته است خویشتن را بروی عرضه کنم ممکن است
که به نوشداروی نصیحت من او را فرجی حاصل آید - و بدان وسیله
در حضرت او قرب و جاه من بفزاید - کلیله گفت ترا قرب و نزدیکی شیر
چگونه حاصل شود - و اگر شود چون تو خدمت ملوک نکرده و رسوم و آداب
ملازمت نمیدانی باندک فرصتی آنچه حاصل کرده باشی از دست بدهی و
دیگر باره تدارک آن نتوانی نمود - دمنه گفت چون مرد دانا توانا باشد
مباشرت کارهای بزرگ او را زیان ندارد - و هر که به هنر خویش اعتماد دارد
در هر کاری که خوض نماید چنانچه شرط است از عهده بیرون آید - و دیگر
آنکه اگر دولت پدید آید بمنهج باید راه نماید چنانچه در اخبار آمده که آفتاب
دولت یکی از بازاریان مرتفع گشته رتبهٔ سلطنت یافت و آثار و اخبار
او در جهان منتشر گشت یکی از بادشاهان قدیم بدو نامه نوشت که صنعت
تو نجاری بوده است - و تو درودگری نیکو دانی تدبیر و ملک داری را

کارگذاری از کہ آموختہ او در جواب نوشت کہ آنکہ دولت بمن ارزانی داشتہ
ہیچ دقیقہ از تعلیم جہانداری فرو نگذاشتہ مثنوی

خرد چون دفتر تلقین کشاید | زمین آن در وجود آید کہ باید
ز دولت ہر کرا روشن شود شمع | ہمہ اسباب نیکوئی کند جمع

کلیلہ گفت پادشاہان ہمہ ارباب فضل را بکرامت مخصوص نگردانند
بلکہ نزدیکان خود راکہ بارث و اکتساب در خدمت ایشان تقربے یافتہ
باشند بالتفات پادشاہانہ اختصاص دہند۔ و چون تو با شیئہ سابقہ
موروثی داری و نہ وسیلہ مکتسبی ممکن کہ از عواطف او محروم بمانی و موجب
دشمن کامے شود۔ دمنہ گفت ہر کہ در ملازمت سلطانی درجۂ رفیع پیدا کردہ
بر سبیل تدریج بودہ۔ و بے جد و جہد ایشان را آثار تربیت سلطان آن
ہر نفر روے ننمودہ۔ و من نیز ہمان می جویم۔ و از جہت آن می پویم۔
و کشیدن رنجہاے بسیار و چشیدن شربتہاے ناگوار را با خود راست
آوردہ ام و میدانم کہ ہر کہ درگاہ ملوک را ملازمت گیرد او را پنج کار اختیار
باید کرد۔ اول شعار اکتساب خشم را بآب علم فرو نشاند۔ دوم از وسوسۂ شیطان ہوا
حذر نماید۔ سوم حرص فریبندہ و طمع فتنہ انگیز را بر عقل راہنما مستولی نسازد۔ چہارم
بناے کار بر راستی و کوتاہ دستی نہد۔ پنجم حوادث و وقایعے کہ پیش آید آنرا
برفق و مدارا تلقی نماید۔ و ہر کہ بدین صفتہا متصف شد ہر آئینہ مراد او بحکم ظفر قرین

وجهی برآید. کلیله گفت من تصور کردم که بملک نزدیک شدی بچه وسیله منظور او شوی - و بکدام هنر منزلتے و درجتے یابی - دمنه گفت - اگر تقرب آن حضرت میسر گردد پنج خصلت پیش گیرم - اوّل آنکه باخلاص تمام خدمت کنم - دوّم همت خود را بر متابعت او مقصور گردانم - سوّم افعال و اقوال او را به نکوئی باز نمایم - چهارم چون کارے آغاز نماید که بصواب نزدیک باشد و صلاح ملک دران بیم آمیز در چشم و دل او آراسته گردانم و منافع و فوائد آن بنظر او در آورم تا شادی او بخوبی رای و راستی تدابیر او بیفزاید - پنجم اگر در کارے خوض نماید - که عاقبتے وخیم و خاتمتے مکروه داشته باشد که مضرت آن بملک باز گردد - بعبارت شیرین و رفق تمام ضرر آن را باز نمایم - و از سوے عاقبت آن او را بیاگاهانم و هرگاه که بادشاه هنرهاے من به بیند مرا بنواخت و عنایت خود مخصوص گرداند و پیوسته مائل صحبت و راغب نصیحت من باشد - چه هیچ هنر پنهان نمی ماند - و هیچ هنرمندے از اثر تربیت و تقویت بے بهره نمی شود - قطعه

هنر چو مشک بود مشک کے نهان ماند جهان ز نگهت او پر ز بو شود ناگاه
هر و بکسے هنر کوش کز فضائل تو بسیط خاک پر از گفتگو شود ناگاه

کلیله گفت چنان می نماید که راے تو برین قرار گرفته است - و عزیمت تو به امضاے این مهم تصمیم یافته باری نیک بر حذر باش که ملازمت

سلاطین کارے پُر خطر و مہمے پُر دشوار ست و حکما گفتہ اند کہ بسہ کار اقدام ننماید مگر نادانے کہ رائحۂ عقل نشنیدہ باشد۔ اوّل خدمتِ سلطان دوم چشیدن زہر بگمان۔ سوم افشاے سرّ خود با زنان و حکما پادشاہان را بکوہ بلند تشبیہ کردہ اند کہ اگرچہ در و معدنِ جواہر قیمتی ہاست۔ امّا ہم مسکن پلنگہا و مار و موذیاتِ دیگر می باشد۔ ہم رفتن برو دشوار ست۔ و ہم مقام کردن بروے مشکل و نیز گفتہ اند کہ صحبتِ سلطان بمثابۂ دریاست۔ و بازرگانے کہ سفر دریا اختیار کند یا سود بسیار بدست آرد و یا در غرقاب ہلاکت گرفتار گردد۔ بیت

بدریا در منافع بیشمار ست ۔ و گر خواہی سلامت بر کنار ست

دمنہ گفت آنچہ فرمودی از روے نیک خواہی بود۔ و من میدانم کہ سلطان مثل آتشِ سوزان ست۔ ہر کہ بوے نزدیک تر خطرِ وے بیشتر۔ بیت

از صحبتِ پادشہ بپرہیز ۔ چون ہیزم خشک ز آتشِ تیز

فامّا ہر کہ از مخاطرہ بترسد بدرجۂ بزرگی نرسد۔ فرد

از خطر خیزد بزرگی زانکہ سود دہ چہل ۔ بر نیابد گر بترسد از خطر بازرگان

و در سہ کار شروع نتوان نمود مگر بہ بلندیِ ہمت۔ عمل سلطان و سفر دریا و مقابلتِ اعدا۔ و من خود را دون ہمّت نمی بینم پس چرا از عمل سلطان اندیشم۔ مثنوی

چون بازوے ہمتم چنین است ۔ ہر چہ آن طلبم در آستین ست

خواهی شرف و بزرگواری می کوش بهمتی که داری
فی الجمله بهرچه دست سائی همت چو قوی بود برآئی

کلیله گفت که اگرچه من مخالف این تدبیر و منکر این عزیمت ام. اما چون رای
تو درین کار راسخ و طبع تو بدین اندیشه ثباتی دارد مبارک باد!
سع اینکه همراه تو پرده خویش بسلامت باد. و دمنه برفت و بر شیر سلام
کرد. شیر پرسید که این چه کس است. گفتند پسر فلان که مدتی ملازم عتبه
علیه بود. شیر گفت آری می شناسم پس او را پیش خواند و گفت
کجا می باشی. دمنه گفت بر آستانه پادشاه ملازم درگاه فلک اشتباه شده ام و
آن را قبله حاجات و کعبه مرادات ساخته منتظر می باشم که اگر مهمی اتفاق
و حکم همایون صادر گردد آنرا بجد خویش کفایت کنم. و برای روشن در آن
خوض نمایم. چنانچه ارکان دولت و اعیان حضرت در کفایت بعضی مهمات
احتیاج می افتد که بدرگاه ملوک مهمی حادث شود که بیاری زیردستان
بانجام رسد. ع اندرین راه چو طاؤس بکار است مگس. و کاری که از سوزن ضعیف
در وجود آید نیزه سرافراز در ترتیب آن مقصر است. و مهمی که از قلم تراش لطیف
ساخته شود شمشیر آبدار در آن متحیر و پیچ پیچ ماند. اگرچه بقدر فرومایه باشد از نفع
مضرتی در طلب منفعتی خالی نیست. چه آن چوب خشک که بخواری بر رهگذر افتاده
امکان دارد که روزی بکار آید و اگر هیچ راه انشاید شاید که از وی خلالی سازند

پا گوش را بسبب وی از بیخ بر دارند. فرد

گر دست گل نیاید از ما — هم هیزم دیگ را بشائیم

شیر چون سخن دمنه شنید از فصاحت و بلاغت او متعجب شده و نزدیکان
خود آورد. و گفت مرد خردمند اگر چه گمنام بود عقل و دانش او بی اختیار
فضائل او در میان قوم ظاهر گرداند. چنانچه فروغ آتش که اگر فروزنده خواهد که
پست بسوزد البته سر به بلندی کشد. بیت

آنرا که نشان عشق یار است — بر ناصیهٔ وی آشکار است

دمنه بدین سخن شاد شد. و دانست که افسون او در شیر اثر کرده و فریب
او بنهایت موثر آمده زبان نصیحت بگشود. و گفت واجب است بر کافهٔ
خدام و حشم که بادشاه را هر چه پیش آید بمقدار فهم و دانش خود در ان تامل نمایند
و آنچه هر یک را بخاطر رسد بعرض رسانند. و طریق مناصحت فرو نگذارند
تا ملک اتباع و لواحق خود را نیکو بشناسد و باندازهٔ رای و تدبیر و
اخلاص و نیت هر یک واقف شده هم از خدمت ایشان انتفاع گیرد و هم
فراخور استحقاق هر یک را بنوازد چه تا دانه در پردهٔ خاک نهان باشد هیچکس
در پروردن او سعی ننماید و چون نقاب خاک از چهره بگشاید و با خلعت
زمردین سر از گریبان زمین بر آورد معلوم شود که آن درخت میوه دار
و نهال نفع رسان است لاشک آنرا پرورند و از ثمرهٔ آن نفع گیرند. و اصل

در همه ابواب تربیتِ ملوک ست هر کرا از اہل فضل بنظر عاطفت اختصاص دہند بمقدار تربیت ازو فائدہ گیرند۔ **فرد**

من ہم چہ خار و خاکم و تو آفتاب و ابر گلہا و لالہا دہم از تربیت کنی

شیر گفت تربیت خردمندان چگونہ باید کرد۔ و از ایشان بچہ وسیلہ بر توان خورد دمنہ گفت اصل درین کار آنست کہ پادشاہ نظر بحسب کند نہ نسب۔ و اگر جمعے بے ہنران خدمت آبا و اجداد را وسیلہ سازند بدان التفات نہ کند۔ کہ آدمی را نسب بہ ہنر درست باید کرد۔ نہ بہ پدر **مثنوی**

از ہنر خویش کشا سینہ را | پایہ مکن نسبت دیرینہ را
زندہ بمردہ مشو اے ناتمام | زندہ تو کن مردۂ خود را بنام
از پدر مردہ ملاف اے جوان | گر نہ سگی چون خوشی از استخوان

موش باوجود آنکہ با مردم ہمخانہ است بواسطۂ ایذا و آزاریکہ ازو میرسد در ہلاک او سعی واجب میدانند و باز کہ وحشی و غریب است چون از و منفعتے تصور می توان کرد باعزاز ہرچہ تمامتر او را بدست می آرند و بر ساعد ناز از روے اعزاز باحترازمی پرورند پس ملک باید کہ نظر با آشنا و بیگانہ نکند۔ بلکہ مردم عاقل و فرزانہ را طلبد۔ و کسانے را کہ در کارہا غافل و از ہنرہا عاطل باشند بر مردمان فاضل و ہنرمندانِ کامل ترجیح روا ندارد کہ منصب خردمندان را بہ بے خردان دادن چنان باشد کہ حلیہ سر برپاے

بستن و پیرایهٔ پای بر سر آویختن - و هر جا که اهل هنر ضایع مانند و ارباب
جهل و سفاهت زمام اختیار بدست گیرند خللی کلی بامور آن مملکت
راه یابد - و شآمت آن حال بروزگار شاه و رعیت رسد - فرد

هماے گو مفکن سایهٔ شرف هرگز بران دیار که طوطی کم از زغن باشد

چون دمنه از سخن فارغ شد شیر بار و التفات تمام فرموده از جملهٔ خواص حضرتش
گردانید و باستحسان او انس و الفت گرفته بناے مهمات بر مواعظ و
نصایح او نهاد - دمنه نیز بروشن عقل و کیاست و فهم و فراست پیش
گرفته و باندک زمانے محرم حریم سلطنت شد - و در صلاح و اصلاح امور
مملکت و دولت مدار علیه و مشار الیه گشت - روزے وقت را مساعد
و زمانه را موافق یافته خلوتے طلبیده گفت مدتے شد که ملک بریک جا قرار
گرفته است - و لذت حرکت و نشاط شکار را فروگذاشته میخواهم که موجب
آنرا بدانم - و دران باب بهر نوع که مقدور و تواند بود سخن رانم شیر خواست
که بر دمنه حال هراس خود پوشیده گرداند دران میانه شنزبه بانگے صعب
کرد - و آواز او چنان شیر را از جای ببرد که عنان تمالک از دست او بشد
بالضرورة راز خود با دمنه بکشاد و گفت سبب وحشت من این آواز است
که می شنوی و من نمی دانم که آواز کیست - اما گمان می برم که قوت و ترکیب
او فراخور آواز او باشد اگر چنین صورتے باشد ما را درین جاے مقام

کردن صواب نیست. دمنه گفت ملک را بجز این آواز دل مشغولی دیگر
هست. شنزبه گفت نه. دمنه گفت پس نشاید بدین مقدار از مکان موروث
جدا کردن و از وطن مألوف مفارقت نمودن. آواز را چه اعتبار و نعره
را چه وزن که بدان انجا برود و پادشاه باید که چون کوه ثابت قدم
باشد تا بهر بادی متزلزل نگردد. و بهر نسیم از جای نجنبد تا بهر
بادی نجنبی پا بدامن کش چو کوه. و بزرگان گفته اند که بهر آواز بلند و جثه قوی
التفات نباید کرد که نه هر صورتی دلالت بر معنی کند و نه هر ظاهری نمودار
باطن باشد. سپس هر چند فربه باشد بچوب لاغر شکسته گردد و کلنگ هر چند
بزرگ جثه بود بچنگل باز ضعیف ترکیب در ماند و هر که از جثه بزرگ
حسابی گیرد بدو آن رسد که بدان روبا رسید. شیر گفت که چگونه بوده است آن.

حکایت. دمنه گفت آورده اند که روباهی در بیشه می رفت.
و بهوای طعمه بهر طرف می گشت و بپای درختی رسید که طبلی از پهلوی آن
آویخته بودند و هر گاه بادی بوزیدی. شاخی از آن درخت در حرکت آمده
بر روی طبل رسیدی و آواز سهمگین از آن برآمدی. روباه بزیر درخت مرغ
خانگی دید که منقار در زمین میزد. و قوتی می طلبید. در کمین نشسته خواست که
او را صید نماید که ناگاه آواز طبل بگوش او رسید. نگاه کرد جثه دید بغایت
فربه و آوازی مهیب شایع افتاد. طامعه روباه در حرکت آمده با خود اندیشید.

که هر آینه گوشت و پوست او فراخور آواز او خواهد بود - از کمین بیرون
آمد و روی بدرخت نهاد مرغ از آن واقعه خبردار شده بگریخت - و روباه
بصد محنت بدرخت بر آمد بسے بکوشید تا آن طبل را بدرید جز پاره پوستے و پاره
چوب هیچ نیافت - آتش حسرت در دل وے افتاد - و آب ندامت از
دیده باریدن گرفت و گفت - دریغ که بواسطهٔ این جثهٔ قوی که همه باد بود
آن صید حلال از دستم بیرون شد - و ازین صورت بے معنی هیچ
فائده بمن نرسید - قطعه

دهل خروشان است و امّا ولے — چه حاصل چو اندر میان هیچ نیست
گرت دانشے هست معنی طلب — بصورت مشو غره کان هیچ نیست

و این مثل بدان آورده ام تا ملک هیبت آن شکل عظیم ذوق شنیدن و حرکت باز ندارد
از دست نه دهد - اگر شکیب ورزد بدان آواز جثه هیچ کارے نیاید - و اگر
ملک فرمان فرماید نزدیک او روم - و بیان حال و حقیقت کماهو
ملک را معلوم گردانم شیر سخن دمنه موافق افتاد - و دمنه حسب اشارت
شیر بجانب آن آواز روان شد - اما چون از چشم شیر غائب گشت
شیر تامل کرد - و از فرستادن دمنه پشیمان گشت و با خود گفت - عظیم
خطاے کردم - و نا اندیشیده حرکتے از من صادر شد و بزرگان گفته اند که
بادشاه باید که در افشاے اسرار خود بر دو طائفه اعتماد نکند - و انهما ستة

خاصه که در کتمان آن مبالغه وارد و سرّی با ایشان در میان ننهد - اوّل آنکه
بر درگاه او بی جرمی و جنایتی جفا و بلایی دیده باشد و مدّت رنج و بلای
او دیر کشیده - دوم آنکه مال و حرمت او در ملازمت پادشاه بباد رفته
باشد و معیشت بر وی تنگ گشته - سوم آنکه از عمل خود معزول شده
باشد - و دیگر باره امیدواری بازیافت عمل ندارد - چهارم شریری
که فتنه جوید - و بجانب ایمنی و آرامش مائل نشود - پنجم مجرمی که یاران او
لذت عفو دیده باشند و او تلخی عقوبت چشیده باشد - ششم گناهکاری
که ابنای جنس او را گوشمال داده باشند و در حق او زیاده مبالغه رفته باشد
هفتم آنکه خدمت پسندیده کند و محروم ماند و دیگران بی سابقه خدمتی بیشتر
از وی یابند - هشتم آنکه دشمنی منزلت و محلی را از جسته باشد و برتبه سبقت
گرفته - و بدان پایه در نسبت و سلطان با او همداستان شده - نهم آنکه در حضرت
پادشاه منقصت خود تصور کند - دهم آنکه بر درگاه قبولی نیافته باشد و نزدیک
دشمن ملک خود را مقبول گرداند - ملک را با این ده طائفه سرّ خود در میان
نباید نهاد - و اصل این است که تا دین و دیانت و مروّت و امانت کسی
را بارها نیازماید او را صاحب وقوف سرّ نگرداند - فرد

راز مگشای بهر کس که درین مهر گداک ... سیر کردیم بسی محرم اسرار نبود

پس بحکم این مقدمات پیش از امتحان و تجربه تعجیل کردن مناسب نبود -

وفرستادن او بجانب خصم از روش خرد و دور اندیشی بعید نمود - و این دمنہ شخصے زیرک می نماید - و روزگارے دراز بر درگاہ من رنجور و مہجور بودہ و اگر عیاذاً باللہ در دل وے خارِ آزارے خلیدہ باشد و درین محل خیانتے اندیشد و فتنہ انگیزد و یا آنکہ خصم را در قوّت و شوکت برمن غالب یابد بخدمت او رغبت نمودہ بر آنچہ واقف باشد از اسرار من او را آگاہ گرداند - ہمر آئینہ تدارک آن از درجۂ تدبیر خارج باشد چہ امضمون کلام کلّہم سوءُ الظّن را کار نہ بستم - و از فحوائے بیت حکیم - بیت[۱]

بنفس مباش بدگمان باش　　　ورز فتنۂ مکر در امان باش

تجاوز نمودم - اگر آفتے بدین رسالت مترتّب گردد من سزاوارِ صد چندانم درین فکرت باضطراب تمام برمی خاست و می نشست - و چشم انتظار بر راہ نہادہ بیک ناگاہ دمنہ پیدا شد - شیر اندکے بیار امید - و بر جائے قرار گرفت - آما چون دمنہ برسید بعد از ادائے لوازم خدمت گفت - بیت

تا فلک گردندہ باشد شاہ را پایندہ باد　　　آفتاب دولتش بر بندگان تابندہ باد

اے شہریار جہاندار آنکہ آواز اسمع ہمایون رسیدہ گاو بیست در حوالی این بیشہ بچرا مشغول شدہ - و جز خوردن و خفتن کارے ندارد و ہمّت او از حلق و شکم درنگذرد و شیر گفت مقدار قوت او چیست - دمنہ گفت او را انجوکے

---

[۱] احتیاط بدگمان بودن ہست ۱۲

وشکوهی ندیدم که بدان بر قوت او استدلال کردمی. و در ضمیر خویش او را
مهابتی نیافتم که احترام بیشتر لازم شمردمی. شیر گفت آنرا حمل بر ضعف
نتوان کرد. و بدان فریفته نتوان شد. که باد سخت اگرچه گیاه ضعیف را
نیفگند. اما درختان قوی را از پای درآورد. و مهتران و بزرگان تا خصم را
کفو خود نیابند اظهار قوت و شوکت از ایشان بظهور نرسد. بیت

باز از پی صعوه کی نماید آهنگ! شاهین بشکار پشه نگشاید چنگ!

دمنه گفت ملک را باید که کار او را چندان وزن ننهد. و از هم او این مقدار
حساب نگیرد. که من بفراست نهایت کار او دانستم. و بر کما هی حال او
مطلع شدم. و اگر رای عالی اقتضا کند و فرمان همایون شرف اصدار
یابد من او را بیارم تا سر ارادت بر خط اطاعت نهاده غاشیه بندگی بر
دوش هواداری افگند. شیر ازین سخن شاد شد. و باوردن او اشارت فرمود
دمنه بنزدیک شنزبه رفت. و بدل قوی بی تامل و تردد بسخن در پیوست.
ع نخستین بار گفتش کز کجائی؟ و بدینجا چون افتادی و سبب آمدن تو بدین
مقام و اینجا طرح اقامت افگندن چون بود. شنزبه صورت حال براستی
باز نمودن آغاز کرد. دمنه از احوال او واقف گشته گفت شیری که پادشاه
این بیشه و فرمانروای سباع این قطاعست مرا امر فرموده فرستاد که
ترا بنزدیک او برم. و بران منوال مثال داده که اگر مسارعت نمائی تقصیری

کہ تا این غایت در ملازمت واقع شدہ۔ در گذاردہ۔ و اگر توقف کنی بر فور باز گردم و صورت ماجرا باز نمایم۔ شنزبہ کہ نام شیر و سباع شنیدہ بود بترسید و گفت۔ اگر مرا قوی دل گردانی و از سیاست او ایمن سازی با تو بیایم۔ و بوسیلۂ مرافقت تو شرف خدمت او دریابم۔ دمنہ با وے سوگند یاد کرد۔ و عہد و میثاقے کہ دل او را ابدان آرامے پدید آید بجاے آورد۔ ہر دو روے بجانب شیر نہادند۔ دمنہ پیش آمد۔ و شیر را از آمدن او خبر داد۔ زمانے گاؤ برسید۔ و شرط خدمت بجاے آورد۔ شیر او را گرم بپرسید۔ و گفت بدین کے آمدی۔ و موجب آمدن چہ بود۔ گاؤ قصۂ خود بتمامی باز گفت شیر فرمود کہ ہم اینجا مقام کن تا از شفقت و اکرام و رحمت و انعام ما نصیبے تمام یابی کہ ابواب عاطفت بر روے مجاوران دیار خود کشادہ ایم۔ و مائدۂ پر فائدۂ رعایت براے ملازمان آستان خود کشیدہ۔ مثنوی

درین مملکت گر بگردی بسے ۔۔۔ ز ما در شکایت نہ بینی کسے

در اول بکارے کہ نیت کنیم ۔۔۔ نظر در صلاح رعیت کنیم

گاؤ وظیفۂ دعا و ثنا بتقدیم رسانید۔ و کمر خدمت بطوع رغبت بر میان بست۔ و شیر نیز او را از نتیجۂ تقرب ارزانی داشتہ روز بروز بخود نزدیک تر گردانید۔ و در اعزاز و احترام او مبالغہ و اطناب می نمود۔ و در ضمن آن روے بتفحص حال و تحقیق کار او آورد۔ و اندازۂ راے و خرد و مقدار تمیز و تجربۂ او بشناخت۔

شخصے دید بکمال کیاست معروف و بفهم و فراست موصوف۔ هرچند
اخلاق او را بیشتر آزمود اعتمادش بر وفور دانش او زیاده گشت۔ مثنوی

نکو سیرتش دید و روشن قیاس ‌ ‌ ‌ سخن سنج و مقدار هر دم شناس

جهان دیده و دانش آموخته ‌ ‌ ‌ سفر کرده و صحبت اندوخته

شیر پس از تامل و مشاورت و تفکر و استخارت گاو را محرم اسرار خود گردانید
و هر ساعت منزلت او در قبول و اقبال شیر بیشتر و درجت وے در
حکم گذاری و فرمان فرمائی رفیع تر می شد تا از جمله ارکان دولت و اعیان
حضرت درگذشت۔ دمنه چون دید که شیر تعظیم گاو را بسر حد افراط رسانید
و مبالغه در انعام و اکرام او از مرتبه اعتدال درگذرانیده نه سخن او را وقعے
می نهد و نه دستے با او مشاورت می نماید۔ دست حسد سرمه نفرت در دیده
دلش کشید۔ و آتش خشم شعله غیرت در زاویه دماغش افگند۔ بیت

حسد هر جا که آتش بر فروزد ‌ ‌ ‌ هم از اول حسودان را بسوزد

خواب و قرار از وے بشد۔ و سکون و آرام رخت از ساحت سینه اش
برداشت۔ بشکایت نزدیک کلیله رفت و گفت اے برادر ما ضعف رای
و سستی تدبیر من نگر که تمامی همت بر فراغت شیر مقصود گردانیدم۔
و گاو را بخدمت او آوردم۔ تا قربت و مکنت یافت از همه ملازمان درگذشت
و من از محل و درجه خود بیفتادم۔ کلیله جواب داد جان من خود کرده خود را تدبیر نیست

انتخاب تحفة العالم

احوال انگلستان

از سلاطین با اقتدار بادشاه انگلستان ست، اگرچه از اکثرے از سلاطین نصارے بعدت وبسط مملکت در یورپ کمتر، اما حظش از راے و تدبیر و رعیت پروری و انصاف گستری بیشتر است، مردم آن مرز و بوم براے وهوش از فرق دیگر فرنگ ممتاز، و در تدبیر مدن و معیشت در کل جهان بے انباز اند، اگر بخواهم مفصلاً احوال آن دیار را بنگارم عمرے باید و سفاین بآن مشحون گردد، وچوں بسبب بباینت نامه احدے از فرق اسلام متعرض این قسم حکایات نگشته اند خواستم که حاضران و ایندگان را دستور العمل و مایه انس و انبساط گردد بذکر شمه صفحه طرازی نمود و مَنْ شَکَرَ فَاِنَّمَا یَشْکُرُ لِنَفْسِہٖ لا

انگلستان دو جزیره ست از جزائر شمالی، یکے را انگلینڈ و دیگرے را آیرلینڈ خوانند، و بزبان اسلامیه برتانیه اکبر و برتانیه اصغر گویند

..انهاے دراز در عهد خلفاے راشدین و بنوامیه و عباسیه متصرف
مسلمان بوده اند و درآن قرب قلعهٔ سپهر پیوند بر ساحل دریاے
مغرب که بدریاے روم مشهور است بنا نهاده اند بر سر کوهے
که آن کوه بجبل طور و آن قلعه نیز استطراداً بهمین اسم مسمی است
و فرنگیان تا حال به تصحیف آن اسم جبرتال گویند و درآن عهد
خلائق این دو جزیره مردمان کودن بیمعرفت بودند مکرر رومی و
تاتار درآن مملکت دست انداز و از قتل و اسر و اخذ اموال دقیقه
فرو گذاشت نمیکردند خلائق در آزار و عجز و بدست اشرار گرفتار بودند
تا بنحویکه گذشت در سنه ۹۴۰ هجری حکما و دانشمندان پدید آمدند و
نخستین کارے که کردند این بود که جهازات جنگی ترتیب داده مردان
کار آزموده بر آنها سوار کردند و بر گرد هر دو جزیره ساخلو نگهداشتند
تا دست بیگانه به مملکت نرسد باین اکتفا نکرده باستعانت جهاز
بفکر مملکت گیری و کشور کشائی افتادند بنحوے که خواهد آمد غرض آن
هر دو جزیره در وسط معموره به نود و پنج درجه و سی دقیقه برسد
و در اقصی بلاد آن مملکت شصت و یک درجه است طول لیالی و ایام
در قوس و جوزا بهجده ساعت رسد تا درآن اوقات صبح و شفق تا سه
ساعت امتداد دارد که عالم روشن و آفتاب طلوع نه کرده یا غروب

کرده است مردم هر کس بکارے دارد و بروشنی صبح و شفق مشغول است
محتاج بشمع و چراغ نیند قرب دو ماه دارد بنقطهٔ شمال بر جهاز و خشکی رفته
اند تا اینکه جهاز به یخ بند رسیده است و در خشکی از کثرت برف مجال
مرور آدم و حیوان نمانده و در آنجا نه بعض معمورهٔ دیده اند از قبیل
صحرا نشینان که آفتاب بر آنها رجوی گردد و در آنجا شش ماه روز
است و شش ماه شب مردمان ضعیف اندام و کوتاه بالا که از دو
ذرع دست بلند تر نشوند و سیاه فام مثل مردم سودان که از شدت
سرما سوخته گردند مساکن در زیر زمین دارند در نهایت پریشانی
روزگار گذرانند طول انگلیند یکصد و هشتاد و عرض یکصد و پنجاه
کروه و طول آئرلیند یکصد و چهل و دو و عرض یکصد کروه است
دار السلطنت را لندن گویند طول اصل شهر شش میل و عرض
دو میل و نیم است سوای مضافات و ملحقات که مردم در خارج شهر
خانه ساخته اند و آن شهریست بعظمت و شکوه و رونق و وفور ناز و
نعمت رودخانهٔ عظیم از یک طرف آن جاریست که جهازات بزرگ
در آن داخل شوند و شهر در آن بند معمور و آباد آن که در آن یکمشت
خاشاک [illegible] گشته [illegible] نظیف و عمارات عالیه از سنگ [illegible]
[illegible] تمام [illegible]

کہ باید ساختہ اند اکثرے از عمارات پادشاہی و اعاظم را پشیم و عقیق
نثبت کردہ اند و در تمامی خانہائے آں شہر سہ جدول آب رودخانہ از
زیر زمین جاری است یکے بجہت آشامیدن و یکے بجہت طبخ در مطبخہائے
رواں است و دیگرے بجہت بر انداختن کثافات، و در کل مملکت از بلدان
عظیمہ و قریے و دیہات در اصل معمورہ و خارج آں بجہت رفت
و آمد مردم و حیوانات سہ راہ وسیع سنگ بست کردہ اند یکے مخصوص
سواراں و دیگرے بجہت پیادگاں و سومی خاصہ عرادہ و حیوانات
باربردار تا بیکدیگر مخلوط نشوند و مردم بآسانی تردد کنند عملہ و تیابان
از سرکار شاہی برگذرہا معین اند کہ اگر جائے خراب شود فی الفور سبازند
و خاشاک را از کوچہ و بازار بردارند بدریا ریزند. و در طرق و شوارع ہر جا کہ
کوہ و زمین ناہموار بودہ است بریدہ اند و بر رودخانہائے کوچک
و انہار صغار پل بستہ اند کہ تردد بآسانی شود و در کل قلمرو را ناہموا
سنگلاخ یا نہر آبے کہ باعث زحمت مترددین گردد نیست کنار رواں
سراہائے عالی در راہا بفاصلہ سہ میل بنا نہادہ اند۔
مسافر اگر روز و شب قطع مسافت نماید یا ہر جا کہ خواہد آسایش
کند مختار است، در لندن بر در ہر خانہ از اعالی و ادانی دو ستونہا
ساختہ اند و ہر یک فانوسے از شیشہ نصب کردہ اند کہ از اول شبہا

تا صبح روشن اند و در رفت و آمد کوچه و بازار احدی محتاج بچراغ و مشعل
نیست و اگر بیگانه در ان شهر در آید چنان پندارد که چراغان کرده اند
برف و باران و سرما بشدت دوازده ماه هر روز قدری برف
یا باران باشد در موسم بسیار و در غیر موسم کمتر و باین سبب هوا
ناموافق و درختان دیر بثمر آیند و میوه جات شیرین نشوند لهذا تدابیر
که در باغچهای سلاطین و اعاظم بکار برند که در زیر باغچهای شبستان
سازند و در آن آتش افروزند تا حرارت آتش بدرختان رسد و میوه
شیرین شود و باین تدبیر میوه گرمسیری نیز بعمل آورند و سیصد
و پنجاه کلیسای عالی از سنگ مرمر و شیم و عقیق بتکلفی تمام در اصل
لندن ساخته اند و مدارس و دار الشفا و شفاخانه و قهوه خانها بر علاوه
کلیساها افزون از شمار است مداخل آن عرصه و بوم انچه از زمین و
ملک بهم رسد هشت کرور زیاده است اما به اعانت جهاز که به
تجارت به اقصی بلاد و ممالک عالم رفت و آمد کنند تا چهل کرور روپیه
بعمل آید و به رفاه گذرانند و حکما بعد ازان که بکلی در آن نواح
استیلا یافتند مقرر چنین شد که هفته دو روز همه در یکجا مجتمع شوند و هر
کس رای در هر کار هر چه بخاطر رسیده باشد بیان نماید تا به مصلحت
یکدیگر بناهای محکم آساس بکار گذاشته شود و امور کلی و جزوی ان

سلطنت و حکمرانی تا به صناع یدی بجهت آسائش و رفاه مردم کتب
مدونه بطور دستور العمل تالیف نمودند و بنای نوشتن کتب را
به قالب مانند چیت سازی گذاشتند هر صفحه را یک قالب کنند و در
هر یک روز ازان هزار صفحه نگارند و از هر کتابی هزار مجلد تمام گردند
کتب که بسیار شدند به هر جماعتی از اصناف مردم بقدر ضرورت دادند
حتی به پیشه وران و مکتب داران بجهت تربیت پسران و دختران که با هم
به مکتب روند مردمان را کسب معیشت و شجاعت و سواری و علوم
ریاضی و ضمناً سرود و رقص و زنان را رموز نغمه سرائی و نواختن آلات
طرب و رقص تعلیم کنند و همچنین به ارباب صنائع و هر چه مناسب بود
آموختند و همه کارهای مشکل را سهل نمودند و خانهٔ عالی که زیاده به
هزار کس دران توانند گنجید بنا نهادند هفته یک روز حکماء در آن خانه
می رفتند و مردم را صلای عام می دادند و آن روز و آن مجلس را به
یوم الوعظ و مجلس وعظ موسوم نمودند و بعد اجتماع مردم یکی از حکماء
بر مکانی فراتر رفته از مسائل حکمی و ریاضی و هندسی و از بعض حقائق
اشیاء مانند تشریح آسمان و افلاک یا نفی آنها بنحوی که خود آنها از اجرام
کواکب ثوابت و سیاره به قسمی که دریافته بودند و اینکه خلا محال است
یا نه و ازین قبیل مسائل مشکله و امور غامضه را بیان می کردند اگر

به تقریر زبانی عوام نه فهمیده بودند آلات وادواتی که برای توضیح
این مسائل ساخته بودند شکل کره و امثال ذالک بهم مجالس طلبیده به
مردم می نمودند تا در طبائع عوام مسائل حکمی منطبع گردند و تا حال
آن مجلس برقرار است و در کلکته نیز منعقد گردد باین سبب عوام
و فرومایگان این فرو همه ریاضی دانند در بنگاله هم بنای نوشتن کتب
را به قالب گذاشته اند و کارخانه های عالی برای این کار ساخته
اند اخبار ممالکت را هر هفته در یک جزو کاغذ به همین قسم نویسند و
ازان پانصد و ششصد جزو قالب زنند و به اطراف ممالک و
بخانه های هر یک از اعاظم جزوی فرستند تا جمیع مردم از حوادث
ممالک آگاه شوند کسی که درین کار معین است مختار است و باز پرسی
نیست هرچه بشنود راست یا دروغ خوب یا بد حتی اگر امر قبیح از یکی
از بزرگان یا از رئیس که او را گورنر گویند که به تمامی مملکت فرمان
فرمان است سر زند به نویسد و احتیاط نکنند گویند درین کار این صلاح
بسیاری است که مردم را بکار آید یکی از آن جمله اینست که امور شده
درست بقید تاریخ به ضبط در آید و ثبت گردد نه مثل تواریخ سابقه
که در امور عظیمه چون ولادت عیسی علیه السلام در سن او و بر آسمان بر
شدن او و فراموشی آن قدری اختلاف کرده اند که به تحریر

در نیامده و بعضے از مورخین به سبب خوف پادشاهان یا به تعصب مذهب
از جادهٔ صواب منحرف گشته موافق مزاج پادشاه عصر و مطابق مذهب
خویش هرچه خواسته اند نگاشته اند در اینجا هیچیک از اینها را از فراموش
کارے و تسلط پادشاه و تعصب مذهب راه نیست و تصویراتے که
از فرنگ آیند اعم از سیاه قلم و غیر آں همه را قالب زنند بندرت
از قلم نیز کشند و باعلیٰ مرتبه خوبی و نکوئی رسانیده اند خاصهٔ شبیه کشی را
که درآں ید بیضا و اعجاز مسیحا دارند حرکات شخصے بنحوے که هست در او
مشاهده شود به جهت تفریح طبائع به شهرها خانه هاے عالی بنا نهادند
و بخانهٔ رقص و بیت السرور موسوم ساختند چنانچه دراں خانه براے
سرانجام طعام و شراب و روشن کردن شمع و چراغ معین اند و آں خانه
ایست مشتمل بر ایوانے وسیع ستون هاے بسیارے دارد و تا بر وسعت
و فراخی آں بافزاید و بیشترے از آنها مدور است و از چهار طرف آں
ایوان صفهاے گاؤدم مشتمل بر سه درجه ساخته اند درجهٔ اول اعاظم
و خواص برکرسی ها نشینند و متصل به ایشاں رقص شود و درجهٔ دوم
بالاتر ازآں جاے مردمان اوسط است و درجهٔ سوم ازاں بالاتر
و برآں اداني و فرومایگاں اند و ایں اماکن ثلاثه را بحسب قرب و
بعد مجلس قیمتے و بهائیست جداگانه اعلیٰ قدر مراتبهم کم و زیاده وا زند

باین وضع ساخته اند که مردم همه تماشا کنند و یکے دیگرے را حایل نشوند
و چهار طرف آنخانه اطاق هاے متعدد بنا نهاده اند که در آنها سفره
گستر انند و طعام خورند و بر سقف همهٔ این اطاقهاے بزرگ و
کوچک و دیوارها و ستون ها باسلوبی دلکش چهل چراغ و فانوس ها
بلورین روشن کنند که ناظر از دیدن آنها به وجد آید و در هر خانه
بقدر هزار چراغ و زیاده روشن شود همه از شمع کافوری پر تکلف
یک روز قبل مردمان و عملهٔ آن خانه مردم را خبر کنند که فردا شب
فلان خانه اسباب رقص و سرود مهیا است مردان و زنان به هر یک
ازان درجات که خواهند ازآن رانده بزرگ آنجا بفرستند
او هر یک را رقعه دهد اول شام بعد از روشنی مردم دسته دسته
در آیند جمعی مستحفظ بر در خانه اند که بیگانه داخل نشود هر کس که آید
آن رقعه را به آنها سپارد و خود در اندرون داخل شود و اگر به جهت
امر ضروری بخواهد برآید رقعه از آنها باز پس گیرد و با خود برد و بعد
از سرانجام آن مهم باز رقعه را سپارد و در آید و این تذکره که جهت
آنکه میدهند در ازای طعام و شراب و روشنی است و اگر کسے از
ادانی بهاے درجه اول را دهد با اعاظم در آنجا نشیند و باید
بهاے مرد و زن که قیمت آنخانه اند بمبلغ خطیر فتح شود که در دو یا ...

شده که در یکشب بست هزار روپیه و زیاده با نهار سپرده است و همان
مردم تماشائی که اغلب اعاظم و ارکان اند یا زنان شان رقص کنند.
در علم موسیقی طریقهٔ رقص تالیفات مدونه دارند به دل خراش نالها
عاشقانه و حرکات دلبرانه مجلس را رشک گلستان ارم سازند و اغلب
از دور شرابها و شور آهنگ بیخود شوند و بهوش آیند و باز بیهوش
شوند اما بدمستی و عربده و حرکات لغو را در آن مجلس راه نیست.
بیهوش خود و بحالت طبعی تا آخر مجلس بپا شوند در سالی یکشب
ستایش دارند که در آن شب همگی اخوت و صور خود را بانواع مختلف
بعضی بصورت حیوانات و برخی بصورت مردم بیگانه از عرب و عجم
و ترک و هندی تبدیل کنند که کسی کسی را نشناسد و پاس آداب
از میان برخیزد هر کسی بهیئتی که دارد در آن خانه درآید اندر آن
و زنان تمیز مرد و زن نیز دشوار است باهم حرکات طفلانه و
شوخی و دست بازی کنند و دیگر انواع رقص بسیار است که ذکر
آنها موجب اطناب است تا ثلث آخر شب باهم بعیش و سرور
بگذارند. بعد از آن هرکس بخواهد در آنجا طعام خورد یا بخانهٔ خود رود
هر روز در وقت صبح و شام بیش از بیست زنان و مردان سواره
پیاده برای تفریح از شهر بیرون روند و باغها خوش گذرانند.

بعد از دو ساعت از روز یا شب برگردند و طعام خورند و بکارے که دارند مشغول شوند در روز حاضری و طعام ہاے سبک خورند و در شب مطبوخ تناول کنند و بران شراب آشامند روز آنه شراب نوشند تا مانع کارہا نه گردد از دو ساعت از روز بر آمده تا دو ساعت بروز باقی مانده ہر کس که بکار خود مشغول است صحبت و دید و باز دید ہمه در وقت طعام است روز یا شب تنہا در خانه خود واحدے چیزے نه خورد و جمعے که باہم اتحاد دارند بخانہاے یکدیگر روند و طعام خورند تعیین اطعمه و اشربه در روز و شب خاصه زنان است۔

وضع ڈاک

از اوضاع ستوده و قوانین پسندیده انگلشیه است وضع ڈاک که وارسال خطوط سرکار خود تا ہر دم باطراف قلمرو و انتہاے بلاد تا بہر که دسترس داشته باشند خواه ملک خود و خواه ملک بیگانه اگر رئیس آن مملکت مانع نه شود و آن بدین نحو است که بفاصله ہر دو فرسخ یا کمتر در تمامی طرق و شوارع خانه از چوب سازند و چند کس قاصد را با یک نویسنده دران خانه سکونت دہند خطوط در کیسه چرمی مہر کنند و بقاصد دہند او این دو فرسخ را بیک نفس دویده بہر دم خانه دیگر رساند و طبل

گوچکی در دست دارد هیواز دو سیر وتا ربع از صدای آن رم کنند
و مردمی که بآن خانه اند آوازان را بشنوند و یکی مهیای رفتن شود
بمجرد رسیدن این یکی و وی کیسه را گیرد و روان شود و در یک
شبانه روز چهل پنجاه فرسخ و زیاده طی کنند و در انگلستان
سواران معین آمد بطریقه چاپار، در آنجا آدمی هم باسپ بدل شود
چه یک آدم را چه مقدار توانائی باشد این همه راه رود؛ و هر
جای را بحسب قرب و بعد اجرتی است علیحده، خطوط را
وزن کنند و دو مثقال و نیم را روزی یک آنه گیرند به قدر که مسافت
باشد و اگر از دو مثقال و نیم یک قراط زیاده شود اجرت را مضاعف
گیرند یا پنج مثقال، و از انکه گذشت باز مضاعف کنند و همچنین در
هر دو مثقال و نیم اجرت قبل ازان مضاعف گردد و چنین است رفت
آمد اعاظم و ارکان هرگاه خواهند بسرعت بجای روند به محفه
سوار شوند و هشت کس آنرا بر دوش بردارند و بشتاب روان شوند
و دو کس آذوقه و اخوت او را بردارند و یک کس مشعلچی نیز همراه است
این مردم تا دو فرسخ روند، و در آن چاپار این قدر آدم مهیا است
محفه را بزمین نارسیده دوش بدوش گشته و روانه شوند همه قدر
که خطوط روند این مردم نیز قطعه مسافت نمایند روزی یکصد

روپیہ اجرت این کار است و اگر خواہند جلد تر روند بر مردمان بیفزایند، آن وقت اجرت مضاعف گردد و ازین کار سالے صد ہزار روپیہ و بیشتر بعد از وضع اخراجات عملہ و پیادگان کہ با مستاجر است عاید سرکار کمپنی شود و خطوط کمپنی کہ معادل خطوط تمام مردم اند بے اجرت رفت و آمد کنند کارہائے دشوار را بر خلائق آسان کنند و خود بمبالغ منتفع شوند توفیق تتبع روزے ہمگنان باد۔

بوستان سعدی

بسم اللہ الرحمن الرحیم

باب اول در عدل و رائے و تدبیر جہان داری

نگنجد کرمہائے حق در قیاس | چہ خدمت گزارد زبانِ سپاس
خدایا تو این شاہ درویش دوست | کہ آسایشِ خلق در ظلِ اوست
بسے بر سرِ خلق پایندہ دار | بتوفیق طاعت دلش زندہ دار
برومند دارش درختِ امید | سرش سبز و رویش برحمت سفید
براہِ تکلف مرو سعدیا | اگر صدق داری بیار و بیا
تو منزل شناسی و شہ راہرو | تو حق گوے و خسرو حقائق شنو
چہ حاجت کہ نہ کرسیِ آسمان | نہی زیرِ پائے قزل ارسلان
مگو پائے عزت بر افلاک نہ | بگو روے اخلاص بر خاک نہ
بطاعت بنہ چہرہ بر آستان | کہ این ست سرجادۂ راستان
اگر بندۂ سر برین در بنہ | کلاہِ خداوندی از سر بنہ
چو طاعت کنی لبسِ شاہی مپوش | چو درویشِ مخلص برآور خروش

که پروردگارا توانگر توئی | توانا و درویش پرور توئی
نه کشور خدایم نه فرمان دهم | یکی از گدایان این درگهم
چه برخیزد از دست و کردار من | مگر دست لطفت شود یار من
تو بر خیر و نیکی دهم دسترس | وگرنه چه خیر آید از من بکس
دعا کن بشب چون گدایان بسوز | اگر میکنی پادشاهی بروز
کمر بسته گردنکشان بر درت | تو بر آستان عبادت سرت
زهی بندگان را خداوندگار | خداوند را بندهٔ حق گزار

حکایت

یکی دیدم از عرصهٔ رودبار | که پیش آمدم بر پلنگی سوار
چنان هول زان حال بر من نشست | که ترسیدنم پای رفتن ببست
تبسم کنان دست بر لب گرفت | که سعدی مدار آنچه دیدی شگفت
تو هم گردن از حکم داور مپیچ | که گردن نپیچد ز حکم تو هیچ
چو خسرو به فرمان داور بود | خدایش نگهبان و یاور بود
محال است چون دوست دارد ترا | که در دست دشمن گذارد ترا
ره این است رو از حقیقت متاب | بنه گام و کامی که خواهی بیاب

نصیحت کسی سودمند آیدش
که گفتار سعدی پسند آیدش

۲- پند دادن کسریٰ هرمز را

شنیدم که در وقت نزع روان — بهرمز چنین گفت نوشین روان
که خاطر نگهدار درویش باش — نه در بند آسایش خویش باش
نیاساید اندر دیار تو کس — چو آسایش خویش خواهی و بس
نیاید بنزدیک دانا پسند — شبان خفته و گرگ در گوسفند
برو پاس درویش محتاج دار — که شاه از رعیت بود تاجدار
رعیت چو بیخند و سلطان درخت — درخت ای پسر باشد از بیخ سخت
مکن تا توانی دل خلق ریش — وگر میکنی میکنی بیخ خویش
اگر جاده‌ای بایدت مستقیم — ره پارسایان امید است و بیم
طبیعت شود مرد را بخردی — بامید نیکی و بیم بدی
که بخشایش آرد بامیدوار — بامید بخشایش کردگار
گر این هر دو در پادشه یافتی — در اقلیم و ملکش پناه یافتی
گزند کسانش نیاید پسند — که ترسد که در ملکش آید گزند
وگر در سرشت وی این خوی نیست — در آن کشور آسودگی بوی نیست
اگر پای بندی رضا پیش گیر — وگر یک سواره سر خویش گیر
فراخی در آن مرز و کشور مخواه — که دلتنگ بینی رعیت ز شاه

زمستکبران دلاور بترس / از آن کو نترسد ز داور بترس

دگر کشور آباد بیند بخواب / که دارد دل اهل کشور خراب

خرابی و بدنامی آید ز جور / بزرگان رسند این سخن را بغور

رعیت نشاید به بیداد کشت / که مر سلطنت را پناهند و پشت

مراعات دهقان کن از بهر خویش / که مزدور خوشدل کند کار بیش

مروت نباشد بدی با کسی / کزو نیکویی دیده باشی بسی

۳- پند دادن خسرو شیرویه را

شنیدم که خسرو بشیرویه گفت / در آن دم که چشمش ز دیدن بخفت

بران باش تا هر چه نیت کنی / نظر در صلاح رعیت کنی

مپیچ ای پسر گردن از عقل و رای / که مردم ز دستت نپیچند پای

گریزد رعیت ز بیدادگر / کند نام زشتش بگیتی سمر

بسی بر نیاید که بنیاد خود / بکند آنکه بنهاد بنیاد بد

خرابی کند مرد شمشیر زن / نه چندان که دود دل طفل و زن

چراغی که بیوه زنی بر فروخت / بسی دیده باشی که شهری بسوخت

ازان بهره ور تر در آفاق کیست / که در ملکرانی بانصاف زیست

چو نوبت رسد زین جهان غربتش / ترحم فرستند بر تربتش

بد و نیک مردم چو می بگذرند | همان به که نامت به نیکی برند
خدا ترس را بر رعیت گمار | که معمار ملک است پرهیزگار
بداندیش تست آن و خونخوار خلق | که نفع تو جوید در آزار خلق
ریاست بدست کسانی خطاست | که از دستشان دستها بر خداست
نهد عامل سفله بر خلق رنج | که تدبیر ملک است و توفیر گنج
نکوکار پرور نبیند بدی | چو بد پروری خصم جان خودی
مکافات دشمن به بالش مکن | که بیخش برآورده باید ز بن
مکن صبر بر عامل ظلم دوست | که از فربهی بایدش کند پوست
سر گرگ باید هم اول برید | نه چون گوسفندان مردم درید

۴ - حکایت

چه خوش گفت بازارگانی اسیر | چو گردش گرفتند دزدان به تیر
چو مردانگی آید از رهزنان | چه مردان لشکر چه خیل زنان
شهنشه که بازارگان را بخست | در خیر بر شهر و لشکر ببست
کی آنجا دگر هوشمندان روند | چو آوازهٔ رسم بد بشنوند
نکو بایدت نام و نیکی قبول | نکو دار بازارگان و رسول
بزرگان مسافر بجان پرورند | که نام نکوشان به عالم برند
تبه گردد آن مملکت عنقریب | کزو خاطر آزرده آید غریب

غریب آشنا باش و سیاح دوست | که سیاح جلاب نام نکوست
نکو دار ضیف و مسافر عزیز | وز آسیب شان بر حذر باش نیز
ز بیگانه پرهیز کردن نکوست | که دشمن توان بود در زی دوست
قدیمان خود را بیفزای قدر | که هرگز نیاید ز پرورده غدر
چو خدمتگزاریت گردد کهن | حق سالیانش فرامش مکن
گر او را هرم دست خدمت ببست | ترا بر کرم همچنان دست هست

حکایت ۵

شنیدم که شاپور دم درکشید | چو خسرو برسمش قلم درکشید
چو شد حالش از بینوائی تباه | نبشت این حکایت بنزدیک شاه
که ای شاه آفاق گستر بعدل | اگر من نمانم تو مانی بفضل
چو بذل تو کردم جوانی خویش | بهنگام پیری مرانم ز پیش
غریبی که پر فتنه باشد سرش | میازار و بیرون کن از کشورش
تو گر خشم بر وی نرانی رواست | که خود خوی بد دشمنش در قفاست
وگر پارسی باشدش زادبوم | بصنعاش مفرست و سقلاب و روم
هم آنجا امانش مده تا بچاشت | نشاید بلا بر دگر کس گماشت
که گویند برگشته باد آن زمین | کزو مردم آیند بیرون چنین
عمل گر دهی مرد منعم شناس | که مفلس ندارد ز سلطان هراس

چو مفلس فرو برد گردن بدوش / ازو برنیاید دگر جز خروش
چو مشرف دو دست از امانت بداشت / بباید برو ناظری برگماشت
ور او نیز در ساخت با خاطرش / ز مشرف عمل برکن و ناظرش
خدا ترس باید امانت گزار / امین کز تو ترسد امینش مدار
بیفشان و بشمار و فارغ نشین / که از صد یکی را نبینی امین
دو همجنس دیرینه را هم قلم / نباید فرستاد یک جا بهم
چه دانی که همدست گردند و یار / یکی دزد باشد یکی پرده دار
چو دزدان ز هم باک دارند و بیم / رود در میان کاروانی سلیم
یکی را که معزول کردی ز جاه / چو چندی برآید ببخشش گناه
برآوردن کام امیدوار / به از قید بندی شکستن هزار
نویسنده را گر ستون عمل / بیفتد نبرد طناب امل
بفرمان بران بر شه دادگر / پدروار خشم آورد بر پسر
گهی می‌زند تا شود دردناک / گهی می‌کند آبش از دیده پاک
چو نرمی کنی خصم گردد دلیر / وگر خشم گیری شوند از تو سیر
درشتی و نرمی بهم در بهست / چو رگ زن که جراح و مرهم نهست
جوانمرد و خوش خلق و بخشنده باش / چو حق بر تو پاشد تو بر خلق پاش
چو یاد آیدت عهد شاهان پیش / ببین نقش سختان پس از عهد خویش

نیاید کس اندر جهان کو بماند — مگر آن کزو نام نیکو بماند
نمرد آنکه ماند پس از وے بجاے — پل و مسجد و چاه و مهمانسراے
هر آن کو نماند از پسش یادگار — درخت وجودش نیاورد بار
وگر رفت و آثار خیرش نماند — نشاید پس مرگش الحمد خواند
چو خواهی که نامت بود در جهان — مکن نام نیک بزرگان نهان
همین کام و ناز و طرب داشتند — بآخر برفتند و بگذاشتند
یکی نام نیکو ببرد از جهان — یکی رسم بد ماند ازو جاودان
بسمع رضا مشنو ایذاے کس — وگر گفته آید بغورش برس
گنهکار را عذر نسیان بنه — چو زنهار خواهند زنهار ده
گر آید گنهکارے اندر پناه — نه شرطست کشتن باول گناه
چو بارے بگفتند و نشنید پند — دگر گوشمالش بزندان و بند
وگر پند و بندش نیاید بکار — درختی خبیثست بیخش برآر
چو خشمت آید بر گناه کسے — تأمل کنش در عقوبت بسے
صواب است پیش از کشش بند کرد — که نتوان سر کشته پیوند کرد
که سهلست لعل بدخشان شکست — شکسته نشاید دگرباره بست

۴ گفتار در تدبیر پادشاهان و تاخیر کردن در سیاست

اے بحکم شرع آب خوردن خطاست — وگر خون بفتوی بریزی رواست

اگر شرع فتوی دهد بر هلاک
الا تا نداری ز کشتنش باک

وگر دانی اندر تبارش کسان
بر ایشان ببخشای و راحت رسان

گنه بود مرد ستمکاره را
چه تاوان زن و طفل بیچاره را

تنت زورمندست و لشکر گران
ولیکن در اقلیم دشمن مران

که وی بر حصاری گریزد بلند
رسد کشوری بیگنه را گزند

نظر کن در احوال زندانیان
که ممکن بود بیگنه در میان

چو بازارگان در دیارت بمرد
بمالش خساست بود دستبرد

کزان پس که بر وی بگریند زار
بهم باز گویند خویش و تبار

که مسکین در اقلیم غربت بمرد
متاعی کزو ماند ظالم ببرد

بیندیش از آن طفلک بی پدر
وز آه دل دردمندش حذر

بسا نام نیکوی پنجاه سال
که یک نام زشتش کند پایمال

پسندیده کاران جاوید نام
تطاول نکردند بر مال عام

بر آفاق اگر سر بسر پادشاست
چو مال از توانگر ستاند گداست

بمرد از تهیدستی آزاد مرد
ز پهلوی مسکین شکم پر نکرد

حکایت

شنیدم که فرماندهی دادگر
قبا داشتی هر دو روی آستر

یکی گفتش ای خسرو نیکروز
قبائی ز دیبای چینی بدوز

نگفت این قدر بهر آسایش است وزین بگذری زیب و آرایش است
نه از بهر آن می‌ستانم خراج که زینت کنم بر خود و تخت و تاج
چو همچون زنان حله در تن کنم به مردی کجا دفع دشمن کنم
مرا هم ز صد گونه آز و هواست ولیکن خزینه نه تنها مراست
خزاین پر از بهر لشکر بود نه از بهر آیین و زیور بود
سپاهی که خوشدل نباشد ز شاه ندارد حدود ولایت نگاه
چو دشمن خر روستایی برد ملک باج و ده یک چرا می‌خورد
مخالف خرش برد و سلطان خراج چه اقبال ماند در آن تخت و تاج
مروت نباشد بر افتاده زور برد مرغ دون دانه از پیش مور
رعیت درخت است اگر پروری به کام دل دوستان برخوری
به بیرحمی از بیخ و بارش مکن که نادان کند حیف بر خویشتن
کسان برخورند از جوانی و بخت که بر زیردستان نگیرند سخت
اگر زیردستی بیفتد ز پای حذر کن ز نالیدنش بر خدای
چو شاید گرفتن به نرمی دیار به پیکار خون از مسامی میار
به مردی که ملک سراسر زمین نیرزد که خونی چکد بر زمین

۸- حکایت

شنیدم که جمشید فرخ سرشت به سرچشمه‌ای بر به سنگی نوشت

بدین خفیه چون ما بسی دم زدند / بر قلعه چون چشم برهم زدند
گرفتیم عالم به مردی و زور / ولیکن نه بردیم با خود بگور
چو بر دشمنی باشدت دسترس / مرنجانش کو را همین غصه بس
عدو زنده سرگشته پیرامنت / به از خون او کشته در گردنت

۹- حکایت

شنیدم که دارای فرخ تبار / ز لشکر جدا ماند روز شکار
دوان آمدش گله بانی به پیش / شهنشه برآورد تقلق ز کیش
بصحرا درا ز دشمنان دار باک / که در خانه باشد گل از خار پاک
برآورد چوپان به دل خروش / که دشمن نیم در هلاکم مکوش
من آنم که اسپان شه پرورم / بخدمت درین مرغزار اندرم
ملک را دل رفته آمد بجای / بخندید و گفت ای نکوهیده رای
ترا یاوری کرد فرخ سروش / وگرنه زه آورده بودم بگوش
نگهبان مرعی بخندید و گفت / نصیحت ز یاران نشاید نهفت
نه تدبیر محمود و رای نکوست / که دشمن نداند شهنشه ز دوست
چنان ست در مهتری شرط زیست / که هر کهتری را بدانی که کیست
مرا بارها در حضر دیده / ز خیل و چراگاه پرسیده
کنونت بمهر آمدم پیش باز / نمیدانیم از بداندیش باز

توانم من ای نامور شهریار — که اسپی برون آرم از صد هزار

مرا گله بانی بعقل است و رای — تو هم گله خویش داری بپای

چو دارا شنید این حکایت ز مرد — نکوئیش گفت و نکوئیش کرد

همی رفت و میگفت در خود خجل — ببایدْ نبشت این نصیحت بدل

در آن دار ملک از خلل غم بود — که تدبیر شاه از شبان کم بود

۱۰- گفتار

تو کی بشنوی نالهٔ دادخواه — بکیوان برت کله خوابگاه

چنان خسپ کاید فغانت بگوش — اگر دادخواهی برآرد خروش

که نالد ز ظالم که در دور تست — که هر جور کو میکند جور تست

نه سگ دامن کاروانی درید — که دهقان نادان که سگ پرورید

دلیر آمدی سعدیا در سخن — چو تیغت بدستست فتحی بکن

بگو آنچه دانی که حق گفته به — نه رشوت ستانی و نه عشوه ده

زبان بند و دفتر ز حکمت بشوی — طمع بگسل و هرچه دانی بگوی

۱۱- حکایت

خبر یافت گردن کشی در عراق — که میگفت مسکینی از زیر طاق

تو هم بر دری هستی امیدوار — پس امید بر در نشینان برآر

دل دردمندان برآور ز بند — که هرگز نباشد دلت دردمند

پریشانی خاطر دادخواه
براندازد از مملکت پادشاه

تو خفته خنک در حرم نیمروز
غریب از برون گو بگرما بسوز

ستاننده داد آن کس خداست
که نتواند از پادشه داد خواست

۱۲ حکایت

یکی از بزرگان اهل تمیز
حکایت کند ز ابن عبدالعزیز

که بودش نگینی بر انگشتری
فرو مانده در قیمتش جوهری

بشب گفتی آن جرم گیتی فروز
درے بود در روشنائی چو روز

قضارا درآمد یکے خشکسال
که شد بدر سیمائے مردم هلال

چو در مردم آرام و قوت ندید
خود آسوده بودن مروت ندید

چو بیند کسے زهر در کام خلق
کیش بگذرد آب نوشین بحلق

بفرمود بفروختندش بسیم
که رحم آمدش بر غریب و یتیم

بیک هفته نقدش بتاراج داد
بدرویش و مسکین و محتاج داد

بریدند بروی ملامت کنان
که دیگر بدستت نیاید چنان

شنیدم که میگفت باران دمع
بعارض فرو میدویدش چو شمع

که زشتست پیرایه بر شهریار
دل شهری از ناتوانی فگار

مرا شاید انگشتری بے نگین
نشاید دل خلقے اندوهگین

خنک آنکه آسایش مرد و زن
گزیند بر آسایش خویشتن

نه کردند رغبت هنرپروران — بشادی خویش از غم دیگران

اگر خوش بخسپد ملک در سریر — نه پندارم آسوده خسپد فقیر

وگر زنده دارد شب دیر باز — بخسپند مردم بآرام و ناز

بحمد الله این سیرت و راه راست — اتابک ابوبکر بن سعد راست

کس از فتنه در پارس دیگر نشان — نه بیند مگر قامت مه وشان

یکی پنج بیتم خوش آمد بگوش — که در مجلسی می سرودند دوش

۱۴ حکایت

در اخبار شاهان پیشینه هست — که چون تکله بر تخت زنگی نشست

بدورانش از کس نیازرد کس — سبق برد اگر خود همین بود و بس

چنین گفت یک ره بصاحبدلی — که عمرم بسر رفت بی حاصلی

چو می بگذرد ملک و جاه و سریر — نبرد از جهان دولت الا فقیر

بخواهم بکنج عبادت نشست — که دریابم این پنج روزیکه هست

چو بشنید دانای روشن نفس — بتندی برآشفت کی تکله بس

طریقت بجز خدمت خلق نیست — بتسبیح و سجاده و دلق نیست

تو بر تخت سلطانی خویش باش — باخلاق پاکیزه درویش باش

بصدق و ارادت میان بسته دار — ز طامات و دعوی زبان بسته دار

عـه اسکے بعد ایک قول تھا جو کورس سے خارج کر دیا گیا۔

قدم باید اندر طریقت نه دم | که اصلی ندارد دم بی قدم
بزرگان که نقد صفا داشتند | چنین خرقه زیر قبا داشتند

۱۵- حکایت

شنیدم که بگریست سلطان روم | بر نیک مردی ز اهل علوم
کرم کن که فردا که دیوان نهند | منازل بمقدار احسان دهند
که پایابم از دست دشمن نماند | جز این قلعه و شهر با من نماند
بسی جهد کردم که فرزند من | پس از من بود سرور انجمن
کنون دشمن بدگهر دست یافت | سر دست مردی و جهدم بتافت
چه تدبیر سازم چه چاره کنم | که از غم بفرسود جان در تنم
برآشفت دانا که بر خویش گری | جز این عقل و دانش چه باید گریست
ولایت چه باشد غم خویش خور | که از عمر بهتر شد و بیشتر
ترا این قدر تا بمانی بس است | چو رفتی جهان جای دیگر کس است
اگر هوشمند است اگر بی خرد | غم او مخور کو غم خود خورد
مشقت نیرزد جهان داشتن | گرفتن به شمشیر و بگذاشتن
تو تا سیر شو زین که آن تر شود | که تنها از تو باشد غم خود خورد
ببین تخت و تاج آنکه آزاد ماند | باندیشه تدبیر دشمن بساز
کرا دانی از خسروان عجم | که گردید بر بید دستان ستم

کرا تخت و ملکش نپاید زوال | نماند بجز ملک ایزد تعال
کرا جاودان ماندن امید نیست | که گیتی همین جای جاوید نیست
گر از سیم و زر ماند گنج و مال | پس از وی بچندی شود پایمال
وز آن کس که خیری بماند روان | دمادم رسد رحمتش بر روان
بزرگی کزو نام نیکو نماند | توان گفت با اهل دل کو نماند
الا تا درخت کرم پروری | که بیشک بر از کامرانی خوری
یکی را که سعی قدم پیشتر | بدرگاه حق منزلت بیشتر
یکی باز پس خائن و شرمسار | بترسد همی مرد ناکرده کار
بهل تا بدندان گزد پشت دست | تنوری چنین گرم و نانی نبست
بدانی گه غله برداشتن | که سستی بود تخم ناکاشتن

حکایت

خدادوستی در اقصای شام | گرفت از جهان کنج غاری مقام
بصبرش در آن کنج تاریک جای | بگنج قناعت فرو رفته پای
بزرگان نهادند سر بر درش | که در می نیامد بدر از سرش
تمنا کند عارف پاکباز | بدریوزه از خویشتن ترک آز
چو هر ساعتش نفس گوید بده | بخواری بگرداندش ده بده
در آن مرز کاین پیر هشیار بود | یکی مرزبان ستمگار بود

که هر ناتوان را که دریافتی / بسرپنجگی پنجه بر تافتی
جهان سوز و بی رحمت و خیره کش / ز تلخیش روی جهانی ترش
گروهی برفتند ز ان ظلم و عار / ببردند نام بدش در دیار
گروهی بماندند مسکین و ریش / پس چرخه نفرین گرفتند پیش
ید ظلم جایی که گردد دراز / نبینی لب مردم از خنده باز
بدیدار شیخ آمدی گاه گاه / خدا دوست در وی نکردی نگاه
ملک نوبتی گفتش ای نیکبخت / بنفرت ز ما در مکش روی سخت
مرا با تو دانی سر دوستیست / ترا دشمنی با من از بهر چیست
گرفتم که سالار کشور نیم / بعزت ز درویش کمتر نیم
نگویم فضیلت نهم بر کسی / چنان باش با من که با هر کسی
شنید این سخن عابد هوشیار / بر آشفت و گفت ای ملک هوشدار
وجودت پریشانی خلق از وست / ندارم پریشانی خلق دوست
تو با دوستداران من دشمنی / نپندارمت دوستدار منی
گر افتد همی دوستی با منت / مگر آنکه دارد خدا دشمنت
خدا دوست را گر بدرند پوست / نخواهد شدن دشمن دوست دوست
عجب دارم از خواب آن سنگدل / که شهری بخسپند ازو تنگدل
الا گر هنر داری و عقل و هوش / بفضل و ترحم میان بند و کوش

۱۷ - گفتار

مها زورمندی مکن بر کهان ‏ ‏ ‏ ‏ که بر یک نمط می نماند جهان
سر پنجهٔ ناتوان بر مپیچ ‏ ‏ ‏ ‏ که گر دست یابد برآیی به هیچ
نه موی نزار و بسی کمتر است ‏ ‏ ‏ ‏ چو پر شد ز زنجیر محکم تر است
بسر گشته پای مردم ز جای ‏ ‏ ‏ ‏ که عاجز شوی گر در آیی ز پای
دل دوستان جمع بهتر که گنج ‏ ‏ ‏ ‏ خزینه تهی به که مردم به رنج
مینداز در پای کار کسی ‏ ‏ ‏ ‏ که افتد که در پایش افتی بسی
تحمل کن ای ناتوان از قوی ‏ ‏ ‏ ‏ که روزی تواناتر از وی شوی
چو بینی که جاهل به کین اندر است ‏ ‏ ‏ ‏ سلامت به تسلیم و لین اندر است
[illegible]
لب خشک مظلوم را گو بخند ‏ ‏ ‏ ‏ که دندان ظالم بخواهند کند
به بانگ دهل خواجه بیدار گشت ‏ ‏ ‏ ‏ چه داند شب پاسبان چون گذشت
خورد کاروانی غم بار خویش ‏ ‏ ‏ ‏ نسوزد دلش بر خر پشت ریش
گرفتم کز افتادگان نیستی ‏ ‏ ‏ ‏ چو افتاده بینی چرا ایستی
برین گفته بشنو یکی سرگذشت ‏ ‏ ‏ ‏ که سستی بود زین سخن درگذشت

۱۸ - حکایت

چنان قحط سالی شد اندر دمشق ‏ ‏ ‏ ‏ که یاران فراموش کردند عشق

چنان آسمان بر زمین شد بخیل | که لب تر نکردند زرع و نخیل
بخوشید سرچشمه‌های قدیم | نماند آب جز آب چشم یتیم
نبودی بجز آه بیوه زنی | اگر برشدی دودی از روزنی
چو درویش بی برگ دیدم درخت | قوی بازوان سست و درمانده سخت
نه در کوه سبزی نه در باغ شخ | ملخ بوستان خورده مردم ملخ
دران حال پیش آمدم دوستی | ازو مانده بر استخوان پوستی
شگفت آمدم کو قوی حال بود | خداوند جاه و زر و مال بود
بدو گفتم ای یار پاکیزه خوی | چه درماندگی پیشت آمد بگوی
بغرید بر من که عقلت کجاست | چو دانی و پرسی سؤالت خطاست
نبینی که سختی بغایت رسید | مشقت بحد نهایت رسید
نه باران همی آید از آسمان | نه بر می‌رود دود فریادخوان
بدو گفتم آخر ترا باک نیست | کشد زهر جایی که تریاک نیست
گر از نیستی دیگری شد هلاک | ترا هست بط را ز طوفان چه باک
نگه کرد رنجیده در من فقیه | نگه کردن عالم اندر سفیه
که مرد ار چه بر ساحل است ای رفیق | نیاساید و دوستانش غریق
من از بی‌نوایی نیم روی زرد | غم بی‌نوایان رخم زرد کرد
نخواهد که بیند خردمند ریش | نه بر عضو مردم نه بر عضو خویش

بحمدالله ار چه زریش ایمنم — چو ریشی به بینم بلرزد تنم
منغص بود عیش آن تندرست — که باشد به پہلوی بیمار سست
چو بینم که درویش مسکین نخورد — بکام اندرم لقمه زہرست و درد
یکی را به زندان بری دوستان — کجا ماندش عیش در بوستان

۱۹- حکایت

شبی دود خلق آتشی بر فروخت — شنیدم که بغداد نیمی بسوخت
یکی شکر گفت اندران خاک و دود — که دکان ما را گزندی نبود
جهان دیده گفتش ای بوالہوس — ترا خود غم خویشتن بود و بس
پسندی که شہری بسوزد بنار — وگر چه سرایت بود بر کنار
بجز سنگدل کی کند معده تنگ — چو بیند کسان بر شکم بسته سنگ
توانگر خود آن لقمه چون می خورد — چو بیند که درویش خون میخورد
مگو تندرست است رنجور دار — که می پیچد از غصه رنجور وار
سبک پی چو یاران بمنزل رسند — نخسپد که واماندگان از پس اند
دل پادشاہان شود بار کش — چو بینند در گل خر خارکش
اگر در سرای سعادت کس است — ز گفتار سعدیش حرفی بس است

ہمینت بسندست اگر بشنوی
اگر خار کاری سمن ندروی

۲۰ - گفتار در عدل و ظلم و ثمرهٔ هر کدام

خبر داری از خسروان عجم	که کردند بر زیر دستان ستم
نه آن شوکت و پادشائی بماند	نه آن ظلم بر روستائی بماند
خطا بین که بر دستِ ظالم برفت	جهان ماند و با او مظالم برفت
خنک روزِ محشر تنِ دادگر	که در سایهٔ عرش دارد مقر
بقومے که نیکی پسندد خدائے	دهد خسروے عادلِ نیک رائے
چو خواهد که ویران شود عالمے	کند ملک در پنجهٔ ظالمے
سگالند ازو نیکمردان حذر	که خشمِ خدایست بیدادگر
بزرگی ازو دان و منت شناس	که زائل شود نعمتِ ناسپاس
نه خود خوانده در کتابِ مجید	که در شکرِ نعمت شود بر مزید
اگر شکر کردی برین ملک و مال	بمالے و ملکے رسی بے زوال
اگر جور در پادشائی کنی	پس از پادشاهی گدائی کنی
حرام ست بر بادشه خوابِ خوش	چو باشد ضعیف از قوی بارکش
میازار عامی بیک خردله	که سلطان شبان ست عامی گله

عـــه بعض نسخون مین شعر ۲۳ کے بعد یہ شعر بھی ہے - چو پرخاش بیند و بیداد ازو +
شبان نیست گرگ است فریاد ازو +

بد انجام رفت و بد اندیشه کرد | که با زیردستان جفا پیشه کرد
نخواهی که نفرین کنند از پست | نکو باش تا بد نگوید کست

۱۲ - حکایت

شنیدم که در مرزی از باختر | برادر دو بودند از یک پدر
سپهدار و گردنکش و پیلتن | نکوروی و دانا و شمشیرزن
پدر هر دو را سهمگین مرد یافت | طلبکار جولان و ناورد یافت
برفت آن زمین را دو قسمت نهاد | به هر یک پسر زان نصیبی بداد
مبادا که بر یکدگر سر کشند | به پیکار شمشیر کین برکشند
پدر بعد از آن روزگاری شمرد | به جان آفرین جان شیرین سپرد
اجل بگسلانیدش اطناب امل | وفاتش فرو بست دست عمل
مقرر شد آن مملکت بر دو شاه | که بی حد و مر بود گنج و سپاه
بحکم نظر در به افتاد خویش | گرفتند هر یک یکی راه پیش
یکی عدل تا نام نیکو برد | یکی ظلم تا مال گرد آورد
یکی عاطفت سیرت خویش کرد | درم داد و تیمار درویش کرد
بنا کرد و نان داد و لشکر نواخت | شب از بهر درویش شبخانه ساخت
خزاین تهی کرد و پر کرد جیش | چنان کز خلایق بهنگام عیش
بگردون شده بانگ شادی چو رعد | چو شیراز در عهد بوبکر سعد

نیای خردمند فرخ نهاد | که شاخ امیدش برومند باد
حکایت شنو کودکی نام جوی | پسندیده پی بود و فرخنده خوی
ملازم به دلداری خاص و عام | ثناگوی حق بامدادان و شام
در آن ملک قارون برفتی دلیر | که شه دادگر بود و درویش سیر
نیامد به ایام او بر دلی | نگویم گزاری که برگ گلی
سر آمد به پایان ملکش زمان | نهادند سر خیلش سروران
دگر خواست کافزون کند تخت و تاج | بیفزود بر مرد دهقان خراج
طمع کرد در مال بازارگان | بلا ریخت بر جان بیچارگان
نگیرم که بدخواه درویش بود | حقیقت که او دشمن خویش بود
به امید بیشی نداد و نخورد | خردمند داند که ناخوب کرد
که تا جمع کرد آن زر از گربزی | پراکنده شد لشکر از عاجزی
شنیدند بازارگانان خبر | که ظلم است در بوم آن بی‌هنر
بریدند از آنجا خرید و فروخت | زراعت نیامد رعیت بسوخت
چو اقبالش از دوستی سر بتافت | بناکام دشمن بر او دست یافت
ستیز فلک بیخ و بارش بکند | سم اسب دشمن دیارش بکند
وفا در که جوید چو پیمان گسیخت | خراج از که خواهد چو دهقان گریخت
چه نیکی طمع دارد آن بی‌صفا | که باشد دعای بدش در قفا

چو بختش نگون بود در کاف کن — نکرد آنچه نیکانش گفتند کن

چه گفتند نیکان بدان نیکمرد — تو بر خور که بیدادگر برنخورد

گمانش خطا بود و تدبیر سست — که در عدل بود آنچه در ظلم جست

۲۲- حکایت

یکے بر سرِ شاخ و بن می برید — خداوند بستان نگه کرد و دید

بگفتا گر این مرد بد می کند — نه با من که با نفس خود میکند

نصیحت بجا است اگر بشنوی — ضعیفان مفگن بکتفِ قوی

که فردا بداور برد خسروے — گدائے که پشتش نیرزد جوے

چو خواہی که فردا بوی مہترے — مکن دشمنِ خویشتن کہترے

که چون بگذرد بر تو این سلطنت — بگیرد بکین آن گدا دامنت

که زشتست در چشم آزادگان — بیفتادن از دستِ افتادگان

بزرگانِ روشندلِ نیک بخت — بفرزانگی تاج بردند و تخت

بدنبالهٔ راستان کج مرو — وگر راست خواہی ز سعدی شنو

۲۳- گفتار در سبکساری اہل فقر

مگو جاہے از سلطنت بیش نیست — که ایمن تر از ملکِ درویش نیست

سبکبار مردم سبکتر روند — حق اینست و صاحبدلان بشنوند

---

* بعض نسخوں میں اس شعر سے پہلے یہ شعر بھی ہے۔ مکن پنجه از ناتوانان بدار + که گر بفگنندت شوی شرمسار

تهیدست تشویش نانی خورد ‌ ‌ ‌ ملکشه بمقدار دنیا خورد

گدا را چو حاصل شود نان شام ‌ ‌ ‌ چنان خوش بخسپد که سلطان شام

غم و شادمانی بسر می رود ‌ ‌ ‌ بمرگ این دو از سر بدر می رود

چه آن را که بر سر نهادند تاج ‌ ‌ ‌ چه آن را که بر گردن آمد خراج

اگر سرفرازی بکیوان برست ‌ ‌ ‌ وگر تنگدستی بزندان درست

دران دم که حمل برسر هر دو تاخت ‌ ‌ ‌ نمی شاید از یکدگرشان شناخت

۲۴- حکایت

شنیدم که یکبار در دجله ‌ ‌ ‌ سخن گفت با عابدی کله

که من فر فرماندهی داشتم ‌ ‌ ‌ بسر بر کلاه مهی داشتم

سپهرم مدد کرد و نصرت وفاق ‌ ‌ ‌ گرفتم ببازوی دولت عراق

طمع کرده بودم که کرمان خورم ‌ ‌ ‌ که ناگه بخوردند کرمان سرم

بکن پنبه غفلت از گوش هوش ‌ ‌ ‌ که از مردگان پندت آید بگوش

۲۵- در معنی نکوکاری و بدکاری و عاقبت آن

نکوکار مردم نباشد بدش ‌ ‌ ‌ نورزد کسی بد که نیک آیدش

شر انگیز هم در سر شر رود ‌ ‌ ‌ چو کژدم که با خانه کمتر رود

اگر نفع کس در نهاد تو نیست ‌ ‌ ‌ چنین گوهر و سنگ خارا یکیست

غلط گفتم ای یار شایسته خوی ‌ ‌ ‌ که نفعست در آهن و سنگ و روی

نه هر آدمی مرده به خنگ را　　که بروی فضیلت بود سنگ را
نه هر آدمیزاده از دد به است　　که دد ز آدمیزاده بد به است
به است از دد انسان صاحب خرد　　نه انسان که در مردم افتد چو دد
چو انسان نداند بجز خورد و خواب　　کدامش فضیلت بود بر دواب
سوار نگون بخت بی راه رو　　پیاده برد زو به رفتن گرو
کسی دانه نیک مردی نکاشت　　کزو خرمن کام دل برنداشت
نه هرگز شنیدیم در عمر خویش　　که بد مرد را نیکی آمد به پیش

۲۶ - حکایت

گزیری به چاهی در افتاده بود　　که از هول او شیر نر ماده بود
بد اندیش مردم بجز بد ندید　　بیفتاد و عاجزتر از خود ندید
همه شب ز فریاد و زاری نخفت　　یکی بر سرش کوفت سنگی و گفت
تو هرگز رسیدی بفریاد کس　　که میخواهی امروز فریادرس
همه تخم نامردمی کاشتی　　ببین لاجرم بر که برداشتی
که بر جان ریشت نهد مرهمی　　که دلها ز ریشت بنالد همی
تو ما را همی چاه کندی براه　　بسر لاجرم در فتادی بچاه
دو کس چه کنند از پی خاص و عام　　یکی نیک محضر دگر زشت نام
یکی تا کند تشنه را تازه حلق　　دگر تا به گردن در افتند خلق

اگر بنگری چشم نیکی مدار — که هرگز نیارد گز انگور بار

نپندارم ای در خزان کشته جو — که گندم ستانی به وقت درو

درخت زقوم ار به جان پروری — مپندار هرگز کز و بر خوری

رطب ناورد چوب خرزهره بار — چه تخم افگنی بر همان چشم دار

۲۷ - حکایت

حکایت کنند از یکی نیکمرد — که اکرام حجاج یوسف نکرد

به سرهنگ دیوان نگه کرد تیز — که نطعش بینداز و خونش بریز

چو حجت نماند جفاجوی را — به پرخاش درهم کشد روی را

بخندید و بگریست مرد خدای — عجب داشت سنگین دل تیره رای

چو دیدش که خندید و دیگر گریست — بپرسید کاین خنده و گریه چیست

بگفتا همی گریم از روزگار — که طفلان بیچاره دارم چهار

همی خندم از لطف یزدان پاک — که مظلوم رفتم نه ظالم به خاک

یکی گفتش ای نامور شهریار — مکن دست ازین پیر [illegible]

که خلقی بدو تکیه دارند و پشت — روا نیست خلقی به یکبار کشت

بزرگی و عفو و کرم پیشه کن — ز خردان اطفالش اندیشه کن

مگر دشمن خاندان خودی — که بر خاندانها پسندی بدی

مپندار و دلها به داغ تو ریش — که روز پسین آید [illegible] خویش

نخفتست مظلوم از آهش بترس | ز دود دل صبحگاهش بترس

نترسی که پاک اندرونی شبی | برآرد ز سوز جگر یاربی

بسودا چنان بر فشانند دست | که حجاج را دست حجت ببست

نه ابلیس بد کرد و نیکی ندید | بر پاک ناید ز تخم پلید

مدر پردهٔ کس بهنگام جنگ | که باشد ترا نیز در پرده ننگ

مزن بانگ بر شیرمردان درشت | چو با کودکان بر نیایی بمشت

شنیدم که نشنید و خونش بریخت | ز فرمان داور که داند گریخت

بزرگی دران فکرت آن شب نخفت | بخواب اندرش دید درویش گفت

دمی بیش بر من سیاست نراند | عقوبت برو تا قیامت بماند

۲۸ حکایت

یکی پند میداد فرزند را | نگهدار پند خردمند را

مکن جور بر خردگان ای پسر | که یک روزت افتد بزرگی بسر

نمی ترسی ای گرگ کم خرد | که روزی پلنگیت برهم درد

بخردی درم زور سرپنجه بود | دل زیردستان ز من رنجه بود

بخوردم یکی مشت زورآوران | نکردم دگر زور بر لاغران

۲۹ گفتار

الا تا بغفلت نخسپی که نوم | حرام ست بر چشم سالار قوم

غم زیردستان بخور زینهار — بترس از زبردستی روزگار
نصیحت که خالی بود از غرض — چو داروی تلخست دفع مرض

۳۰ حکایت

یکی را حکایت کنند از ملوک — که بیماری رشته کردش چو دوک
چنانش در انداخت ضعف جسد — که می برد بر زیردستان حسد
که شاه ار چه بر عرصه نام آورست — چو ضعف آمد از بیدقی کمترست
ندیمی زمین ملک بوسه داد — که عمر خداوند جاوید باد
درین شهر مردی مبارک دم است — که از پارسایان چو وی کم است
نبردند پیشش مهمات کس — که مقصود حاصل نشد در نفس
بخوان تا بخواند دعایی برین — که رحمت رسد ز آسمان بر زمین
بفرمود تا مهتران خدم — بخواندند پیر مبارک قدم
بگفتا دعایی کن ای هوشمند — که در رشته چون سوزنم پای بند
شنید این سخن پیر خم بوده پشت — به تندی برآورد بانگ درشت
که حق مهربانست بر دادگر — ببخشای و بخشایش حق نگر
دعای منت کی شود سودمند — اسیران مظلوم در چاه و بند
تو ناکرده بر خلق بخشایشی — کجا بینی از دولت آسایشی
ببایدت عذر خطا خواستن — پس از شیخ صالح دعا خواستن

کجا دستگیرد دعای ویت | دعای ستمدیدگان در پیت
شنید این سخن شهریار عجم | ز خشم و خجالت برآمد بهم
برنجید پس با دل خویش گفت | چه رنجم حق است اینکه درویش گفت
بفرمود تا هر که در بند بود | بفرمانش آزاد کردند زود
جهاندیده بعد از دو رکعت نماز | بداور برآورد دست نیاز
که ای برفرازندهٔ آسمان | بجنگش گرفتی بصلحش بمان
ولی همچنان بر دعا داشت دست | که رنجور افتاد و برپای جست
تو گفتی ز شادی بخواهد پرید | چو طاوس چون رشته بر پا ندید
بفرمود گنجینه گوهرش | فشاندند در پای و زر بر سرش
حق از بهر باطل نشاید نهفت | از آن جمله دامن بیفشاند و گفت
[illegible] رشته بار دگر | مبادا که دیگر کند رشته سر
چو باری فتادی نگهدار پای | که یک بار دیگر بلغزد ز جای
ز سعدی شنو کین سخن راستست | نه هر بار افتاده برخاستست

[illegible] گفتار

جهان ای پسر ملک جاوید نیست | ز دنیا وفاداری امید نیست
نه بر باد رفتی سحرگاه و شام | سریر سلیمان علیه السلام
به آخر ندیدی که بر باد رفت | خنک آنکه با دانش و داد رفت

کسی زین میان گوی دولت ربود / که در بند آسایش خلق بود

بکار آمد آنها که برداشتند / نه گرد آوریدند و بگذاشتند

۳۳- حکایت

شنیدم که در مصر میری اجل / سپه تاخت بر روزگارش اجل

جمالش برفت از رخ دلفروز / چو خور زرد شد بس نماند ز روز

گزیدند فرزانگان دست فوت / که در طب ندیدند داروی موت

همه تخت و ملکی پذیرد زوال / بجز ملک فرمانده لایزال

چو نزدیک شد روز عمرش بشب / شنیدند کو میگفت زیر لب

که در مصر چون من عزیزی نبود / چو حاصل همین بود چیزی نبود

جهان گرد کردم نخوردم برش / برفتم چو بیچارگان از سرش

پسندیده رایی که بخشید و خورد / جهان از پی خویشتن گرد کرد

در این کوش تا با تو ماند مقیم / که هرچه از تو ماند دریغست و بیم

کند خواجه بر بستر جان گداز / یکی دست کوتاه و دیگر دراز

در آن دم ترا مینماید بدست / که دهشت زبانش ز گفتن ببست

که دستی بجود و کرم باز کن / دگر دست کوته کن از ظلم و آز

کنونت که دست است خاری بکن / دگر کی برآری تو دست از کفن

بتابد بسی ماه و پروین و هور / که سر بر نداری ز بالین گور

۳۳-حکایت

قزل ارسلان قلعه سخت داشت | که گردن بالوند بر می فراشت
نه اندیشه از کس نه حاجت بهیچ | چو زلف عروسان رهش پیچ پیچ
چنان نادر افتاده در روضهٔ | که بر لاجوردی طبق بیضهٔ
شنیدم که مردے مبارک حضور | بنزدیک شاه آمد از راه دور
حقائق شناسی جهاندیدهٔ | هنرمندے آفاق گردیدهٔ
بزرگے زبان آورے کاردان | حکیمے سخنگوے بسیاردان
قزل گفت چندان که گردیدهٔ | چنین جاے محکم دگر دیدهٔ
بخندید کین قلعهٔ خرم است | ولیکن نه پندارمش محکم است
نه پیش از تو گردنکشان داشتند | دمے چند بودند و بگذاشتند
نه بعد از تو شاهان دیگر برند | درخت امید ترا بر خورند
ز دوران ملک پدر یاد کن | دل از بند اندیشه آزاد کن
چنان روزگارش بکنجے نشاند | که بر یک پشیزش تصرف نماند
چو نومید ماند از همه چیز و کس | امیدش بفضل خدا ماند و بس
بر مرد هشیار دنیا خس ست | که هر مدتے جاے دیگر کس ست

۳۴-حکایت

چنین گفت شوریدهٔ در عجم | بکسری که اے وارث ملک جم

اگر ملک بر جم بماندی و بخت / ترا کی میسر شدی تاج و تخت
اگر گنج قارون بدست آوری / نماند مگر آنچه بخشی بری

حکایت

چو الپ ارسلان جان بجان بخش داد / پسر تاج شاهی بسر بر نهاد
بتربت سپردندش از تاجگاه / نه جای نشستن بد آماجگاه
چنین گفت دیوانهٔ هوشیار / چو دیدش پسر روز دیگر سوار
زهی ملک و دوران سر در نشیب / پدر رفت و پای پسر در رکیب
چنین است گردیدن روزگار / سبک سیر و بدعهد و ناپایدار
چو دیرینه روزی سر آمد بعهد / جوان دولتی سر بر آرد ز مهد
منه بر جهان دل که بیگانه ایست / چو مطرب که هر روز در خانه ایست
نکوئی کن امسال چون ده تراست / که سال دگر دیگری ده خداست

حکایت

بزرگی [illegible] در جستجو [illegible] / [illegible]
شنیدم [illegible] گران در [illegible] / [illegible]
چو ظالم کند ملک را روزگار / شود بر دل [illegible] درویش بار
چو بازم بلندش بود خود پرست / کند دل [illegible] آشنا [illegible]
شنیدم که بارے بعزم شکار / برون رفت بیداد گر شهریار

پیاپی بدنبال صیدی براند　　شبش درگرفت از حشم دور ماند
به تنها ندانست روی و رهی　　بینداخت تا کام شب در دهی
خری دید پوینده کارگر　　توانا و زورآور و بارور
یکی مرد گرد استخوانی بدست　　چنان میزدش کاستخوان می‌شکست
شهنشه برآشفت و گفت ای جوان　　ز حد رفت جورت برین بی‌زبان
چو زورآوری خودنمائی مکن　　بر افتاده زور آزمائی مکن
پسندش نیامد خردمند قول　　یکی بانگ بر پادشه زد بهول
که بیهوده مگذر فتم این کار پیش　　برو چون ندانی پس کار خویش
بسا کس که بینی تو معذور نیست　　چو وابینی از مصلحت دور نیست
ملک از درشتی آمد بوی خطاب　　بگفتا بیا تا چه بینی صواب
که پندارم از عقل بیگانهٔ　　ز مستی همانا که دیوانهٔ
بخندید کای ترک نادان خموش　　مگر حال خضرت نیامد بگوش
نه دیوانه خواند کس او را نه مست　　چرا کشتی ناتوانان شکست
جوان چو بگفت ای ستمکاره مرد　　چه دانی که خضر آن برای چه کرد
دران بحر مردی جفاپیشه بود　　که دایما ازو خیره اندیشه بود
جزا از کردار او پر خروش　　جهانی زدستش چو دریا بجوش
پس آن را از بهر صالح شکست　　که سالار ظالم نگیرد بدست

شکسته متاعی که در حرز تست | امان به که در دست دشمن درست

بخندید دهقان روشن ضمیر | که این حجت بستی نه راست امیر

نه از جهل می‌بشکنم پای خر | که از جور سلطان بیدادگر

خر این جا که لنگ است و بیمار کش | ازان به که پیش ملک بارکش

تو آن را نگویی که کشتی گرفت | که جور ترا نام زشتی گرفت

نشو بر چنان پادشه دولت که ماند | که شنعت بر او تا قیامت بماند

ستمگر جفا بر تن خویشتن کرد | نه بر زیردستان درویش کرد

که فردا در آن محفل نام و ننگ | بگیرد گریبان درویشش به تنگ

نه هر باره افتد بر گردنش | نیارد سر از بار بر گردنش

گرفتم که خر بارش اکنون کشد | دران روز بار خران چون کشد

گر انصاف پرسی بد اختر کسست | که در راحتش رنج دیگر کسست

چه حیف است پیچ و رنجش ستم بود | که شادیش در رنج مردم بود

اگر می‌نیرزد بدان مرده دل | که خسپند ازو مردم آزرده دل

شه این را بشنید و چیزی نگفت | ببست اسپ و سر بر نمد زین بخفت

همه شب نه بیدار می اختر شمرد | ز سودا و اندیشه خوابش نبرد

چو آواز مرغ سحر گوش کرد | پریشانی شب فراموش کرد

سواران همه شب پی کی تاختند | سحرگه پی اسپ بشناختند

بر آن عرصه بر اسپ دیدند شاه پیاده دویدند یکسر سپاه
بخدمت نهادند سر بر زمین چو دریا شد از موج لشکر زمین
بزرگان نشستند و خوان خواستند بخوردند و مجلس بیاراستند
چو شد شاد و دلخوش و آرام آمدش ز دهقان درویش یاد آمدش
بفرمود جستند و بستند سخت بخواری فکندند در پای تخت
سیه دل برآهیخت شمشیر تیز ندانست بیچاره راه گریز
شمرد آن دم از زندگی آخرش بگفت آنچه گردید در خاطرش
نبینی که چون کارد بر سر بود قلم را زبانش روان تر بود
چو دانست کز خصم نتوان گریخت بنالید از غیرتش سر بریخت
سر ناامیدی برآورد و گفت شب گور در ده محال است خفت
نه تنها منم کز در دور تست همه عالم آوازه جور تست
ز من گرده از دست بیداد گیر که خلقی ز خلقی بیک کشته گیر
عجب گر منت بر دل آمد درشت بکشتن گر توانی همه خلق کشت
دگر سخت آمد ترا نیکوش زمن بانصاف پیچ نکوهش مکن
ترا چاره از ظلم برگشتن است نه بیچاره بیگنه کشتن است
چو بیداد کردی توقع مدار که نامت به نیکی رود در دیار
شنیدم که چون خسپند دیدگان نخسپند و سوزند ستم دیدگان

چنان کس ستوده شود پادشاه　　که خلقش ستایند در بارگاه

چه سود آفرین بر سر انجمن　　پس چرخه نفرین کنان پیرزن

گرفت این سخن شاه ظالم بگوش　　ز مستی و غفلت آمد بهوش

بران ده که ظالم نمودش تباه　　دهی را ببخشید فرمان دهی

بیاموزی از عالمان عقل و هوش　　شنیدی که انکه ز جاهل نصیب جگر

ز دشمن شنو سیرت خود که دوست　　هر انچه از تو آید بچشمش نکوست

ستایش سرایان نه یار تواند　　ملامت کنان دوستدار تواند

درشتی کند چند سرزنش　　که یاران خوش طبع شیرین منش

ازین به نصیحت نگوید کست　　اگر عاقلی یک اشارت بست

حکایت

شنیدم که از نیکمردی فقیر　　دل آزرده شد پادشاهی کبیر

مگر بر زبانش حقی رفته بود　　ز گردنکشی بر وی آشفته بود

بزندان فرستادش از بارگاه　　که زور آزمای است بازوی شاه

ز یاران یکی گفتش اندر نهفت　　مصالح نبود این سخن گفت گفت

رسانیدن امر حق طاعت است　　ز زندان نترسم که یک ساعت است

همان دم که در خفیه این راز رفت　　حکایت بگوش ملک باز رفت

بخندید کو ظن بیهوده برد　　نداند که خواهد درین حبس مرد

غلامی به درویش برد این پیام / بگفتا به خسرو بگو ای غلام

که دنیا همین ساعتی بیش نیست / غم و خرمی پیش درویش نیست

نگر دستگیری کنی خرمم / نه گر سر بپیچی در دل آید غمم

شه ار گر سپاه است و فرمان و گنج / دگر مرد وامانده در ضعف و رنج

تو گر کامرانی بفرمان و گنج / مرا گر عیال است و حرمان و رنج

به دروازهٔ مرگ چون در شویم / به یک هفته با هم برابر شویم

منه دل بر این دولت پنج روز / تن خویشتن را بآتش مسوز

نه پیش از تو بیش از تو اندوختند / به بیداد کردن جهان سوختند

چنان زی که ذکرت به تحسین کنند / چو مردی نه بر گور نفرین کنند

نباید به رسم بد آیین نهاد / که گویند لعنت بر آن کین نهاد

وگر بر سر آید خداوند زور / نه زیرش کند عاقبت خاک گور

بفرمود دلتنگ روی از جفا / که بیرون کنندش زبان از قفا

چنین گفت مرد حقایق‌شناس / از این هم که گفتی ندارم هراس

من از بی‌زبانی ندارم غمی / که دانم که ناگفته داند همی

اگر بی‌نوایی برم ور ستم / گرم عاقبت خیر باشد چه غم

عروسی بود نوبت ماتمت / گرت نیک روزی بود خاتمت

۳۸ - حکایت

یکی مشت‌زن بخت و روزی نداشت / نه اسباب شامش مهیا نه چاشت

زجور ستمگر کشیدی بپشت   که روزی محالست خوردن بپشت
مدام از پریشانی روزگار   دلش محنت آلود و تن سوگوار
گهش جنگ با عالم خیره کش   که از بخت شوریده رویش ترش
گه از دیدن عیش شیرین خلق   فرو می‌شدی آب تلخش بحلق
گه از کار آشفته بگریستی   که کس دید ازین صعب تر زیستی
کسان شهد نوشند و مرغ و بره   مرا روی نانی نه بیند تره
گر انصاف پرسی نه نیکوست این   یکی برهنه من دگر با پوستین
دریغ از فلک شیوه ساختی   که گنجی بدست من انداختی
مگر روزگاری هوس راندمی   ز خود گرد حسرت بیفشاندمی
شنیدم که روزی زمینی بکافت   عظامی زنخدان پوسیده یافت
بخاک اندرش عقد بگسیخته   گهرهای دندان فرو ریخته
دهان بی زبان پند می‌گفت و راز   که ای خواجه با بی‌مرادی بساز
نه این است حال دهن زیر گل   شکر خورده انگار یا خون دل
غم از گردش روزگاران مدار   که بی ما بگردد بسی روزگار
همان لحظه کین خاطرش روی داد   غم از خاطرش رخت یکسو نهاد
که ای نفس بی‌رای و تدبیر و هش   بکش بار تیمار و خود را مکش
اگر بنده‌ای بار بر سر برد   وگر سر باوج فلک بر برد

دران دم که کارش دگرگون شود — برگهاش از شرم بیرون شود

غم و شادمانی نماند ولیک — جزای عمل ماند و نام نیک

کرم پای دارد نه دیهیم و تخت — بده کز تو این ماند ای نیکبخت

مکن تکیه بر ملک و جاه و حشم — که پیش از تو بودست و بعد از تو هم

زرافشان چو دنیا بخواهی گذاشت — که سعدی درافشاند اگر زر نداشت

حکایت

حکایت کنند از جفاگستری — که فرماندهی داشت بر کشوری

در ایام او روز مردم چو شام — شب از بیم او خواب مردم حرام

همه روز نیکان از او در بلا — به شب دست پاکان از او بر دعا

گروهی بر شیخ آن روزگار — ز دست ستمگر گرستند زار

که ای پیر دانای فرخنده رای — بگو این جوان را بترس از خدای

بگفتا دریغ آیدم نام دوست — که هر کس نه درخورد پیغام اوست

کسی را که بینی ز حق بر کران — منه با وی ای خواجه حق در میان

حقت گفتم ای خسرو نیک رای — تو آن گفته حق پیش مرد خدای

بر مرد نادان نریزم علم — که ضایع کنم تخم در شوره بوم

چو در وی نگیرد عدو دانمم — برنجد به جان از من و کین کشد

ترا عادت ای پادشه حق رویست — دل مرد حق گوی از اینجا قویست

نگین خصلتی دارد ای نیکبخت — که در موم گیرد نه در سنگ سخت

عجب نیست گر ظالم از من بجان — برنجد که دزد است و من پاسبان

تو هم پاسبانی بانصاف و داد — که حفظ خدا پاسبان تو باد

ترا نیست منت ز روی قیاس — خداوند را فضل و منت شناس

که در کار خیرت بخدمت بداشت — نه چون دیگرانت معطل گذاشت

همه کس بمیدان کوشش درند — ولی گوی بخشش نه هر کس برند

تو حاصل نکردی بکوشش بهشت — خدا در تو خوی بهشتی سرشت

دلت روشن و وقت مجموع باد — قدم ثابت و پایه مرفوع باد

حیاتت خوش و رفتنت بر صواب — عبادت قبول و دعا مستجاب

گفتار

همی تا برآید بتدبیر کار — مدارای دشمن به از کارزار

چو نتوان عدو را بقوت شکست — بنعمت بباید در فتنه بست

گر اندیشه داری ز دشمن گزند — به تعویذ احسان زبانش ببند

عدو را بجای خسک زر بریز — که احسان کند کند دندان تیز

بتدبیر شاید جهان خورد لوس — چو دستی نشاید گزیدن ببوس

بتدبیر رستم در آید به بند — که اسفندیارش نجست از کمند

عدو را بفرصت توان کند پوست — پس او را مدارا چنان کن که دوست

حذر کن ز پیکار کمتر کسی | که از قطره سیلاب دیدم بسی
مزن تا توانی بر ابرو گره | که دشمن اگرچه زبون دوست به
بود دشمنش تازه و دوست ریش | کسی کش بود دشمن از دوست بیش
مزن با سپاهی ز خود بیشتر | که نتوان زد انگشت بر نیشتر
وگر زو توانا تری در نبرد | نه مردیست بر ناتوان زور کرد
اگر پیل زوری وگر شیر چنگ | بنزدیک من صلح بهتر که جنگ
چو دست از همه حیلتی درگسست | حلال است بردن بشمشیر دست
اگر صلح خواهد عدو سر مپیچ | وگر جنگ جوید عنان برمپیچ
که گر وی ببندد در کارزار | ترا قدر و هیبت شود یک هزار
ور او پای جنگ آورد در رکاب | نخواهد بحشر از تو داور حساب
تو هم جنگ را باش چون کینه خاست | که با کینه‌ور مهربانی خطاست
چو با سفله گویی بلطف و خوشی | فزون گرددش کبر و گردن کشی
چو دشمن در آمد بعجز از درت | بدر کن ز دل کین و خشم از سرت
چو زنهار خواهد کرم پیشه کن | ببخشای و از مکرش اندیشه کن
ز تدبیر پیر کهن برمگرد | که کار آزموده بود سالخورد
در آرند بنیاد رویین ز پای | جوانان بشمشیر و پیران برای
بیندیش در قلب هیجا مفر | چه دانی کز اینان کرا شد ظفر

چو بینی که لشکر ز هم دست داد — به تنها مده جان شیرین به باد
اگر بر کناری به رفتن بکوش — وگر در میانی لباس دشمن بپوش
وگر خود هزاری بود دشمن دویست — چو شب شد در اقلیم دشمن مایست
شب تیره پنجه سوار از کمین — چو پانصد به هیبت بدرد زمین
چو خواهی بریدن به شب راهها — حذر کن نخست از کمینگاهها
میان دو لشکر چو یک روزه راه ماند — سر خیمه زن در ستیزش نماند
گر او پیشدستی کند غم مدار — گر افراسیاب است مغزش برآر
ندانی که دشمن چو یکروزه راند — سر پنجه زورمندش نماند
تو آسوده بر لشکر مانده زن — که نادان ستم کرد بر خویشتن
چو دشمن شکستی بیفکن علم — که بازش نیاید جراحت بهم
بسی در قفای هزیمت مران — نباید که دور افتی از یاوران
هوا بینی از گرد هیجا چو میغ — بگیرند گردت به زوبین و تیغ
به دنبال غارت نراند سپاه — که خالی بماند پس پشت شاه
سپه را نگهبانی شهریار — به از جنگ در حلقهٔ کارزار

گفتار

دلاور که باری تهور نمود — بباید به مقدارش اندر فزود
که بار دگر دل نهد بر هلاک — ندارد ز پیکار یأجوج باک

سپاهی در آسودگی خوش بدار / که در حالت سختی آید بکار

کنون دست مردان جنگی ببوس / نه آنگه که دشمن فرو کوفت کوس

سپاهی که کارش نباشد به برگ / چرا دل نهد روز هیجا به مرگ

نوازی کسان [illegible] / به شمشیر [illegible]

[illegible] / ز لشکر دل آسوده باشد و سیر

[illegible] / ندانسته باشد که سختی برد

چو دارند گنج از سپاهی دریغ / دریغ آیدش دست بردن به تیغ

چه مردی کند در صف کارزار / که دستش تهی باشد و کار زار

۳ [illegible] گفتار

به پیکار دشمن دلیران فرست / هژبران به ناورد شیران فرست

به رای جهاندیدگان کار کن / که صید آزموده است گرگ کهن

مترس از جوانان شمشیرزن / حذر کن ز پیران بسیار فن

جوانان پیل افکن شیرگیر / ندانند دستان روباه پیر

خردمند باشد جهاندیده مرد / که بسیار گرم آزموده است و سرد

جوانان شایسته بخت‌ور / ز گفتار پیران نپیچند سر

گرت مملکت باید آراسته / مده کار معظم به نوخاسته

سپه را مکن پیشرو جز کسی / که در جنگها بوده باشد بسی

[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]

[illegible]

[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]

[illegible]

[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]

هر آنکو قلم را نورزید و تیغ | بر او گر بمیرد مگوی ای دریغ
قلم زن نگهدار و شمشیرزن | نه مطرب که مردی نیاید ز زن
نه مردیست دشمن در اسباب جنگ | تو مدهوش ساقی و آواز چنگ
بسا اهل دولت ببازی نشست | که دولت برفتش ببازی ز دست

۴۵ - گفتار

نگویم ز جنگ بد اندیش ترس | در آوازه صلح از او بیش ترس
بسا کس بروز آیت صلح خواند | چو شب شد سپه بر سر خفته راند
زره پوش خسپند مرد اوژنان | که بستر بود خوابگاه زنان
بباید نهان جنگ را ساختن | که دشمن نهان آورد تاختن
حذر کار مردان کار آگه است | یزک سد رویین لشکرگه است

۴۶ - گفتار

میان دو بدخواه کوتاه دست | نه فرزانگی باشد ایمن نشست
که گر هر دو با هم سگالند راز | شود دست کوتاه ایشان دراز
یکی را به نیرنگ مشغول دار | دگر را برآور ز هستی دمار
اگر دشمنی پیش گیرد ستیز | به شمشیر تدبیر خونش بریز
برو دوستی گیر با دشمنش | که زندان شود پیرهن بر تنش
چو در لشکر دشمن افتد خلاف | تو بگذار شمشیر خود در غلاف

چو گرگان پسندند بر هم گزند | برآساید اندر میان گوسفند
چو دشمن به دشمن شود مشتغل | تو با دوست بنشین به آرام دل

۴۷- گفتار اندر ملاطفت دشمن از روی عاقبت اندیشی

چو شمشیر پیکار برداشتی | نگه دار پنهان ره آشتی
که لشکرکشان مغفر شکاف | نهان صلح جویند پیدا مصاف
دل مرد میدان نهانی بجوی | که باشد که در پایت افتد چو گوی
چو سالاری از دشمن افتد به چنگ | به کشتن درش کرد باید درنگ
که افتد کزین نیمه هم سروری | بماند گرفتار در چنبری
اگر کشتی این بندی ریش را | نبینی دگر بندی خویش را
نترسد که دورانش بندی کند | که بر بندیان زورمندی کند
کسی بندیان را بود دستگیر | که خود بوده باشد به بندی اسیر
اگر سر نهد بر خطت سروری | چو نیکش بداری نهد دیگری
اگر خفیه ده دل به دست آوری | از آن به که صد ره شبیخون بری

۴۸- گفتار اندر حذر کردن از دشمنی که در طاعت آید

گرت خویش دشمن شود دوستدار | ز تلبیسش ایمن مشو زینهار

که گر دود در دولتش یا بین تو ریش — چو یاد آیدش مهر و پیوند خویش
به اندیشش را لفظ شیرین مبین — که ممکن بود مهر در را کمین
کسے جهان از آسیب دشمن ببرد — که هر دوستان را بدشمن شمرد
نگهبان در آن شهر و کیسه دُرد — که بیند همه خلق را کیسه بُر
سپاهی که عاصی شود از امیر — مدارا توانی بخدمت مگیر
ندانسته ما از خود اسپاس — ترا هم نداند ز غدر هراس
سپه گر دهد استوارش مدار — نگهبان پنهان بر او بر گمار
تو آسیب را ریسمان کن دراز — نه یکبستن که دیگر نه بینیش باز
چو سرکشتی از دست دشمن برآید — [illegible]
[illegible] — برآرند نام از دماغش دمار
دگر شهریارانی را سرافکنند — در شهر رسیده که دشمن [illegible]
گر دشمن تنگ زن برتن بشکست — که هم باز دشمن بشوریده است
[illegible] — [illegible]
شد در میان زن آنها بر کسی — که جاسوس [illegible]
سکندر که با شرقیان حرب داشت — و شیبه آگاهی در غرب داشت

---

۵ بعض نسخوں میں شعر اسکے بعد یہ دو شعر بھی ہیں - چو اقلیم دشمن جہانگیر مدار [illegible]
[illegible] سیاہ - که نه بسی بپا دندان بخجو نشاند بدہ ز ملکم جہاں از خون خوردہ

چو بهمن بزاولستان خواست شد — چپ آواز افگند و از راست شد

اگر جز تو داند که عزم تو چیست — بران رای و دانش بباید گریست

کرم کن نه پرخاش و کین آوری — که عالم بزیر نگین آوری

چو کارے برآید بلطف و خوشی — چه حاجت به تندی و گردنکشی

نخواهی که باشد دلت دردمند — دل دردمندان برآور ز بند

بباز و توانا نباشد سپاه — برو همت از ناتوانان بخواه

دعاے ضعیفان امیدوار — ز بازوے مردی به آید بکار

هر آن کاستعانت بدرویش برد — اگر بافریدون زد از پیش برد

باب دوم در احسان

اگر هوشمندی بمعنی گراے — که معنی زصورت بماند بجاے

کرا دانش و جود و تقوی نبود — بصورت درش هیچ معنی نبود

کسے خسپد آسوده در زیر گل — که خسپند ازو مردم آسوده دل

غم خویش در زندگی خور که خویش — بمرده نپردازد از حرص خویش

زر و نعمت اکنون بده کان تست — که بعد از تو بیرون ز فرمان تست

نخواهی که باشی پراگنده دل — پراگندگان را ز خاطر مهل

پریشان کن امروز گنجینه چست — که فردا کلیدش نه در دست تست

تو با خود ببر توشهٔ خویشتن — که شفقت نیاید ز فرزند و زن

کسی گوی دولت ز دنیا برد — که با خود نصیبی بعقبی برد

بغمخوارگی چون سر انگشت من — نخارد کسی در جهان پشت من

مکن بر کف دست نه هرچه هست — که فردا بدندان بری پشت دست

بپوشیدن ستر درویش کوش — که ستر خدایت بود پرده پوش

مگردان غریب از درت بی‌نصیب — مبادا که گردی بدرها غریب

بزرگی رساند بمحتاج خیر — که ترسد که محتاج گردد بغیر

بحال دل خستگان درنگر — که روزی دلی خسته باشی مگر

فرومانده‌گان را درون شاد کن — ز روز فرومانده‌گی یاد کن

نه خواهنده‌ای بر در دیگران — بشکرانه خواهنده از در مران

در گفتار اندر نواختن یتیمان و رحمت بحال ایشان

پدر مرده را سایه بر سر فکن — غبارش بیفشان و خارش بکن

ندانی چه بودش فرومانده سخت — بود تازه بی بیخ هرگز درخت

چو بینی یتیمی سر افکنده پیش — مده بوسه بر روی فرزند خویش

یتیم ار بگرید که نازش خرد — وگر خشم گیرد که بارش برد

الا تا نگرید که عرش عظیم — بلرزد همی چون بگرید یتیم

برحمت بکن آبش از دیده پاک | بشفقت بیفشانش از چهره خاک
اگر سایهٔ خود برفت از سرش | تو در سایهٔ خویشتن پرورش
من آنگه سر تاجور داشتم | که سر در کنار پدر داشتم
اگر بر وجودم نشستی مگس | پریشان شدی خاطر چند کس
کنون گر بزندان برندم اسیر | نباشد کس از دوستانم نصیر
مرا باشد از درد طفلان خبر | که در طفلی از سر برفتم پدر

۳- حکایت در ثمرهٔ نیکوکاری

کسی دید در خواب صدر خجند | که خاری ز پای یتیمی بکند
همی گفت و در روضه‌ها می‌چمید | کز آن خار بر من چه گلها دمید
مشو تا توانی ز رحمت بری | که رحمت برندت چو رحمت بری
چو انعام کردی مشو خودپرست | که من سرورم دیگری زیردست
اگر تیغ دورانش انداخته‌ست | نه شمشیر دوران هنوز آخته‌ست
چو بینی دعاگوی دولت هزار | خداوند را شکر نعمت گزار
که چشم از تو دارند مردم بسی | نه تو چشم داری بدست کسی

کرم خوانده‌ام سیرت سروران
غلط گفتم اخلاق پیغمبران

۴- حکایت در اخلاق پیغمبران

شنیدم که یک هفته ابن السبیل　　نیامد بمهمان سرای خلیل
ز فرخنده خوئی نخوردی پگاه　　مگر بینوائی در آید ز راه
برون رفت و هر جانبی بنگرید　　بر اطراف وادی نگه کرد و دید
بتنها یکی در بیابان چو بید　　سر و مویش از برف پیری سفید
بدلداریش مرحبائی بگفت　　برسم کریمان صلائی بگفت
که ای چشمهای مرا مردمک　　یکی مردمی کن بنان و نمک
نعم گفت و برجست و برداشت گام　　که دانست خلقش علیه السلام
رقیبان مهمان سرای خلیل　　بعزت نشاندند پیر ذلیل
بفرمود و ترتیب کردند خوان　　نشستند بر هر طرف همگنان
چو بسم الله آغاز کردند جمع　　نیامد ز پیرش حدیثی بسمع
چنین گفتش ای پیر دیرینه روز　　چو پیران نمی بینمت صدق و سوز
نه شرط است وقتیکه روزی خوری　　که نام خداوند روزی بری
بگفتا نگیرم طریقت بدست　　که نشنیدم از پیر آذر پرست
بدانست پیغمبر نیک فال　　که گبر است پیر تبه بوده حال
بخواری براندش چو بیگانه دید　　که منکر بود پیش پاکان پلید
سروش آمد از کردگار جلیل　　بهیبت ملامت کنان کای خلیل

نشد داده صد ساله روزی و جان　　ترا نفرت آمد ازو یک زمان

گر او می برد پیش آتش سجود　　تو وا پس چرا می بری دست جود

۵- گفتار اندر احسان با مردم نیک و بد

گره بر سر بند احسان مزن　　که این زرق و شیدست و آن مکر و فن

زیان می کند مرد تفسیر دان　　که علم و ادب می فروشد بنان

کجا عقل یا شرع فتوی دهد　　که مرد خرد دین بدنیا دهد

ولیکن تو بستان که صاحب خرد　　از ارزان فروشان برغبت خرد

۶- حکایت عابد با شیاد شوخ دیده

زبان دانی آمد بصاحب دلی　　که محکم فرو مانده ام در گلی

یکی سفله را ده درم بر من است　　که دانگی ازو بر دلم ده من است

همه شب پریشان ازو حال من　　همه روز چون سایه دنبال من

بکرد از سخنهای خاطر پریش　　درون دلم چون در خانه ریش

خدایش مگر تا ز مادر بزاد　　جز آن ده درم چیز دیگر نداد

ندانسته از دفتر دین الف　　نخوانده بجز باب لا ینصرف

خور از کوه یک روز سر بر نزد　　که آن قلتبان حلقه بر در نزد

در اندیشه ام تا کدام کریم / از آن سنگدل دست گیرد بسیم

شنید این سخن پیر فرخ نهاد / درستی دو در آستینش نهاد

زر افتاده در دست افسانه گوی / برون رفت از آنجا چو زر تازه روی

یکی گفت شیخ این ندانی که کیست / برو گر بمیرد نباید گریست

گدایی که بر شیر نر زین نهد / ابو زید را اسب و فرزین نهد

برآشفت عابد که خاموش باش / تو مرد زبان نیستی گوش باش

اگر راست بود آنچه پنداشتم / ز خلق آبرویش نگهداشتم

اگر شوخ چشمی و سالوس کرد / الا تا نپنداری افسوس کرد

که خود را نگهداشتم آبروی / ز دست چنان گربز یاوه گوی

بد و نیک را بذل کن سیم و زر / که این کسب خیرست و آن دفع شر

خنک آنکه در صحبت عاقلان / بیاموزد اخلاق صاحبدلان

گرت عقل و رایست و تدبیر و هوش / بعزت کنی پند سعدی بگوش

که اغلب درین شیوه دارد مقال / نه در چشم و زلف و بناگوش و خال

حکایت پدر ممسک و فرزند جوانمرد

یکی رفت و دینار ازو یادگار / خلف برد صاحبدلی هوشیار

نه چون ممسکان دست بر زر گرفت / چو آزادگان دست از او برگرفت

زدرویش چارا نماند بے برش | مسافر مهمان سرای اندرش
دل خویش و بیگانه خرسند کرد | نه همچون پدر سیم و زر بند کرد
ملامت کنی گفتش ای بادوست | بیک ره پریشان مکن هر چه هست
بسالی توان خرمن اندوختن | بیکدم نه مردی بود سوختن
چو در تنگدستی نداری شکیب | نگهدار وقت فراخی حسیب

۸ - مثل

بدختر چه خوش گفت بانوی ده | که روز نوا برگ سختی بنه
همه وقت پردار مشک و سبوی | که پیوسته در ده روان نیست جوی
بدنیا توان آخرت یافتن | بزر پنجه دیو برتافتن
زدست تهی بر نیاید امید | بزر برکنی چشم دیو سفید
دگر هر چه داری بگفت برنهی | گفت وقت حاجت بمانی تهی
گدایان بسعی تو هرگز قوی | نگردند و ترسم تو لاغر شوی

۹ - باز آمدن بحکایت فرزند خلف

چو منع خیر این حکایت بگفت | زغیرت جوانمرد را رگ بخفت
پراگنده دل گشت ازان عیب گوی | بر آشفت و گفت ای پراگنده گوی
مرا دستگاهی که پیرامن ست | پدر گفت میراث جد من ست

نه ایشان بخست نگه داشتند بحسرت بمردند و بگذاشتند
بدستم بیفتاد مال پدر که بعد از من افتد بدست پسر
مهان به که امروز مردم خورند که فردا پس از من بیغما برند
خور و پوش و بخشای و راحت رسان نگه می چه داری ز بهر کسان
بزرگان ز جهان با خود اسباب ای فرومایه ماند بحسرت بجای
زر و نعمت اکنون بده کان تست که بعد از تو بیرون ز فرمان تست
بدنیا توانی که عقبی خری بخر جان من ورنه حسرت بری

۱۰ حکایت اندر راحت رسانیدن همسایگان

بزارید وقتی زنی پیش شوی که دیگر مخر نان ز بقال کوی
ببازار گندم فروشان گرای که این جو فروش است گندم نمای
نه از مشتری کز زحام مگس بیک هفته رویش ندیدست کس
بدلداری آن مرد صاحب نیاز بزن گفت کای روشنائی بساز
بامید ما کلبه آن جا گرفت نه مردی بود نفع ازو وا گرفت
ره نیک مردان آزاده گیر چو استادهٔ دست افتاده گیر
ببخشای کانانکه مرد حقند خریدار دکان بی رونقند
جوانمرد اگر راست خواهی ولیست کرم پیشهٔ شاه مردان علیست

۱۱-حکایت

شنیدم که مردی براه حجاز   بهر خطوه کردی دو رکعت نماز
چنان گرم رو در طریق خدای   که خار مغیلان نکندی ز پای
بآخر ز وسواس خاطر پریش   پسند آمدش در نظر کار خویش
بتلبیس ابلیس در چاه رفت   که نتوان ازین خوبتر راه رفت
گرش رحمت حق نه دریافتی   غرورش سر از جاده برتافتی
یکی هاتف از غیب آواز داد   که ای نیکبخت مبارک نهاد
مپندار گر طاعتی کردهٔ   که نزلی بدین حضرت آوردهٔ
باحسان آسوده کردن دلی   به از الف رکعت بهر منزلی

۱۲-حکایت

بسرهنگ سلطان چنین گفت زن   که خیز ای مبارک در رزق زن
برو تا ز خوانت نصیبی دهند   که فرزندگانت نظر بر رهند
بگفتا بود مطبخ امروز سرد   که سلطان بشب نیت روزه کرد
زن از ناامیدی سر انداخت پیش   همیگفت با خود دل از فاقه ریش
که سلطان ازین روزه گوئی چه خواست   که افطار او عید طفلان ماست
خورنده که خیرش بر آید ز دست   به از صائم الدهر دنیا پرست
مسلم کسی را بود روزه داشت   که درماندهٔ را دهد نان چاشت

دگرنه چه حاجت که زحمت بری
نه خود باز گیری نه هم خود خوری

خیالات نادان خلوت نشین
بهم برکند عاقبت کفر و دین

صفا هست در آب و آئینه نیز
ولیکن صفا را ببابد تمیز

۱۱ حکایت کریم تنگدست با سائل

یکی را کرم بود و قوت نبود
کفافش بقدر مروت نبود

که سفله خداوند هستی مباد
جوانمرد را تنگدستی مباد

کسی را که همت بلند اوفتد
مرادش کم اندر کمند اوفتد

چو سیلاب ریزان که در کوهسار
نگیرد همی بر بلندی قرار

نه در خورد سرمایه کردی کرم
تنک مایه بودی ازین لاجرم

برش تنگدستی دو حرفی نبشت
که ای خوب فرجام فرخ سرشت

یکی دستگیرم بچندی درم
که چندیست تا من بزندان درم

بچشم اندرش قدر چیزی نبود
ولیکن بدستش پشیزی نبود

بخصمان بندی فرستاد مرد
که ای نیکنامان آزاد مرد

بدارید چندی کف از دامنش
دگر میگریزد ضمان بر منش

وزان جا بزندان درآمد که خیز
وزین شهر تا پای داری گریز

چو گنجشک در باز دید از قفس
قرارش نبود اندرو یک نفس

چو باد صبا زان زمین سیر کرد | نه سیری که بادش رسیدی بگرد
گرفتند جای جوانمرد را | که حاصل کنی سیم یا مرد را
چو بیچارگان راه زندان گرفت | که مرغ از قفس رفته نتوان گرفت
شنیدم که در حبس چندی بماند | نه رقعه نبشت و نه فریاد خواند
زمانها نیاسود و شبها نخفت | برو پارسایی گذر کرد و گفت
نپندارمت مال مردم خوری | چه پیش آمدت تا به زندان دری
بگفتا هان ای مبارک نفس | نخوردم به حیلت گری مال کس
یکی ناتوان دیدم از بند ریش | خلاصش ندیدم بجز بند خویش
ندیدم به نزدیک دانش پسند | من آسوده و دیگری پای بند
بمرد آخر و نیکنامی ببرد | زهی زندگانی که نامش نمرد
تنی زنده دل خفته در زیر گل | به از عالمی زنده مرده دل
دل زنده هرگز نگردد هلاک | تن زنده دل گر بمیرد چه باک

حکایت در معنی احسان با خلق خدا

یکی در بیابان سگی تشنه یافت | برون از رمق در حیاتش نیافت
کله دلو کرد آن پسندیده کیش | چو حبل اندر آن بست دستار خویش
به خدمت میان بست و بازو گشاد | سگ ناتوان را دمی آب داد

خبر داد پیغمبر از حال مرد ❊ که داور گناهان او عفو کرد
الا گر جفاکاری اندیشه کن ❊ کرم پیشه گیر و وفا پیشه کن
کسی با سگی نیکویی گم نکرد ❊ کجا گم شود خیر با نیک مرد
کرم کن بر آن کت بر آید ز دست ❊ جهانبان در خیر بر کس نبست
گرت در بیابان نباشد چهی ❊ چراغی بنه در زیارتگهی
بقنطار زر بخش کردن ز گنج ❊ نه چندان که دیناری از دسترنج
برد هر کسی بار در خورد زور ❊ گران است پای ملخ پیش مور
تو با خلق نیکی کن ای نیکبخت ❊ که فردا نگیرد خدا بر تو سخت
گر از پا درآید نماند اسیر ❊ که افتادگان را بود دستگیر
بآزاد فرمان مده بر رهی ❊ که باشد که افتد بفرماندهی
چو تمکین و جاهت بود بر دوام ❊ مکن زور بر مرد درویش عام
که افتد که با جاه و تمکین شود ❊ چو بیدق که ناگاه فرزین شود
نصیحت شنو مردم نیک بین ❊ نپاشند در هیچ دل تخم کین
خداوند خرمن زیان می کند ❊ که بر خوشه چین سر گران میکند
نترسد که نعمت بمسکین دهد ❊ وزان بار غم بر دل این نهد
بسا زورمندا که افتاد سخت ❊ بس افتاده را یاوری کرد بخت
دل زیردستان نباید شکست ❊ مبادا که روزی شوی زیردست

۱۵- حکایت

بنالید درویشی از ضعف حال | بر تندروئی خداوند مال
نه دینار دادش سیه دل نه دانگ | بر او زد بسر باری از طیره بانگ
دل سائل از جور او خون گرفت | سر از غم برآورد و گفت ای شگفت
توانگر ترش روی باری چراست | مگر می‌نترسد ز تلخی خواست
بفرمود کوته نظر تا غلام | براندش بخواری و زجر تمام
بناکردن شکر پروردگار | شنیدم که برگشت از او روزگار
بزرگیش سر در تباهی نهاد | عطارد قلم در سیاهی نهاد
شقاوت برهنه نشاندش چو سیر | نه بارش رها کرد و نه بارگیر
فشاندش قضا بر سر از فاقه خاک | مشعبد صفت کیسه و دست پاک
سراپای حالش دگرگونه گشت | بگویش پس از ماهی برگذشت
غلامش بدست کریمی فتاد | توانگر دل و دست و روشن نهاد
بدیدار مسکین آشفته حال | چنان شاد بودی که مسکین بمال
شبانگه یکی بر درش لقمه جست | ز سختی کشیدن قدمهاش سست
بفرمود صاحب نظر بنده را | که خشنود کن مرد درمانده را
چو نزدیک بردش ز خوان بهره | برآورد بی خویشتن نعره
چو نزدیک آمد بر خواجه باز | عیان کرد اشکش بدیباچه راز

پسر سپه سالار فرخنده خوی | که اشکست زجوری که آمد بروی
بگفت اندر دم بشوریده سخت | بر احوال این پیر شوریده بخت
که ملکی که بود اندر قدیم | خداوند املاک و اسباب و سیم
چه کوتاه شد دستش از عز و ناز | کند دست خواهش بدرها دراز
بخندید و گفت ای پسر جور نیست | ستم بر کس از گردش دور نیست
نه آن تند سرکش که بود بازرگان | که برد وی سر از کبر بر آسمان
من آنم که آن روز هم از در براند | بروز بلش دور گیتی نشاند
نگه کرد باز آسمان سوی من | فرو شست گرد غم از روی من
خدا از بحکمت ببندد دری | گشاید بفضل و کرم دیگری
بسا مفلس بی نوا سیر شد | بسا کار منعم زبر زیر شد

۱۷ حکایت

یکی سیرت نیکمردان شنو | اگر نیکبختی و مردانه رو
که شبلی ز حانوت گندم فروش | به ده برد انبان گندم بدوش
نگه کرد و موری در آن غله دید | که سرگشته از هر طرف میدوید
ز رحمت بر او شب نیارست خفت | بماوای خود بازش آورد و گفت
مروت نباشد که این مور ریش | پراگنده گردانم از جای خویش
درون پراگندگان جمع دار | که جمعیت باشد از روزگار

چه خوش گفت فردوسی پاک‌زاد | که رحمت بر آن تربت پاک باد
میازار موری که دانه‌کش است | که جان دارد و جان شیرین خوش است
سیاه اندرون باشد و سنگدل | که خواهد که موری شود تنگدل
مزن بر سر ناتوان دست زور | که روزی بپایش درافتی چو مور
نبخشود بر حال پروانه شمع | نگه کن که چون سوخت در پیش جمع
گرفتم ز تو ناتوان‌تر بسی است | توانا‌تر از تو هم آخر کسی است

۱۷ گفتار اندر جوانمردی و ثمرهٔ آن

ببخش ای پسر کآدمیزاده صید | به احسان توان کرد و وحشی به قید
عدو را بالطاف گردن ببند | که نتوان بریدن به تیغ این کمند
چو دشمن کرم بیند و لطف و جود | نیاید دگر خبث از او در وجود
مکن بد که بد بینی از یار نیک | نروید ز تخم بدی بار نیک
چو با دوست دشوارگیری و تنگ | نخواهد که بیند ترا نقش و رنگ
و گر خواجه با دشمنان نیکخوست | بسی بر نیاید که گردند دوست

۱۸ حکایت در معنی صید کردن دلها باحسان

به ره در یکی پیشم آمد جوان | به تک در پیش گوسفندی دوان

بره گفتم این ریسمان ست و بند — که می آرد اندر پیت گوسفند
سبک طوق و زنجیر از و باز کرد — چپ و راست پوییدن آغاز کرد
بره همچنان در پیش می دوید — که جو خورده بود از کف مرد و خوید
چو باز آمد از عیش و بازی بجای — مرا دید و گفت ای خداوند رای
نه این ریسمان می برد با منش — که احسان کمندیست در گردنش
بلطفی که دیدست پیل دمان — نیارد همی حمله بر پیلبان
بدان را نوازش کن ای نیکمرد — که سگ پاس دارد چو نان تو خورد
بر آن مرد کند ست دندان یوز — که مالد زبان بر پنیرش دو روز

۱۹ حکایت درویش با روباه

یکی روبهی دید بی دست و پای — فرو ماند در صنع و لطف خدای
که چون زندگانی بسر می برد — بدین دست و پای از کجا می خورد
درین بود درویش شوریده رنگ — که شیری درآمد شغالی بچنگ
شغال نگون بخت را شیر خورد — بماند آنچه روباه از و سیر خورد
دگر روز باز اتفاقی فتاد — که روزی رسان قوت روزش بداد
یقین مرد را دیده بیننده کرد — شد و تکیه بر آفریننده کرد
کزین پس بکنجی نشینم چو مور — که روزی نخوردند پیلان بزور

زنخدان فرو برد چندی بجیب | که بخشنده روزی فرستد ز غیب
نه بیگانه تیمار خوردش نه دوست | چو چنگش رگ و استخوان ماند و پوست
چو صبرش نماند از ضعیفی و هوش | ز دیوار محرابش آمد بگوش
برو شیر درنده باش ای دغل | مینداز خود را چو روباه شل
چنان سعی کن کز تو ماند چو شیر | چه باشی چو روبه بوامانده سیر
چو شیر آن که را گردنی فربه است | گر افتد چو روبه سگ از وی به است
بچنگ آر و با دیگران نوش کن | نه بر فضلهٔ دیگران گوش کن
بخور تا توانی ببازوی خویش | که سعیت بود در ترازوی خویش
برو دستگیر ای نصیحت پذیر | نه خود را بیفگن که دستم بگیر
خدا را بر آن بنده بخشایش است | که خلق از وجودش در آسایش است
کرم ورزد آن سر که مغزی در اوست | که دون همتانند بی مغز و پوست
کسی نیک بیند بهر دو سرای | که نیکی رساند بخلق خدای

حکایت عابد بخیل

شنیدم که مردیست پاکیزه بوم | شناسا و رهرو در اقصای روم
من و چند سیاح صحرا نورد | برفتیم قاصد بدیدار مرد
سر و چشم هر یک ببوسید و دست | بتمکین و عزت نشاند و نشست

زرش دیدم و زرع و شاگرد و رخت ‌‌ ولی بی مروت چو بی بر درخت

بخلق و لطف کرم رو مرد بود ‌‌ ولی دیگدانش قوی سرد بود

همه شب نبودش قرار و هجوع ‌‌ ز تسبیح و تهلیل و ما را ز جوع

سحر گه میان بست و در باز کرد ‌‌ همان لطف دوشینه آغاز کرد

یکی بذله شیرین و خوش طبع بود ‌‌ که با ما مسافر در ان ربع بود

مرا بوسه گفتا به تصحیف ده ‌‌ که درویش را توشه از بوسه به

بخدمت منه دست بر کفش من ‌‌ مرا نان ده و کفش بر سر بزن

بایثار مردان سبق برده اند ‌‌ نه شب زنده داران دل مرده اند

همی دیدم از پاسبان تتار ‌‌ دل مرده و چشم شب زنده دار

کرامت جوانمردی و نان دهیست ‌‌ مقالات بیهوده طبل تهیست

قیامت کسی باشد اندر بهشت ‌‌ که معنی طلب کرد و دعوی بهشت

بمعنی توان کرد دعوی درست ‌‌ دم بی قدم تکیه گاهیست سست

۱۲ حکایت حاتم طائی و صفت جوانمردی وی

شنیدم در ایام حاتم که بود ‌‌ بخیل اندرش بادپایی چو دود

صبا سرعتی رعد بانگ ادهمی ‌‌ که بر برق پیشی گرفتی همی

بتگ ژاله می ریخت بر کوه و دشت ‌‌ تو گفتی مگر ابر نیسان گذشت

یکی سیل رفتار هامون نورد / که باد از پیش باز ماندی چو گرد
بگفتند مردان صاحب علوم / سخنهای حاتم بسلطان روم
که همتای او در کرم مرد نیست / چو اسپش بجولان و ناورد نیست
بیابان نوردی چو کشتی بر آب / که بالای سیرش نپرد عقاب
بدستور دانا چنین گفت شاه / که دعوی خجالت بود بی گواه
من از حاتم آن اسپ تازی نژاد / بخواهم گر او مکرمت کرد و داد
بدانم که در وی شکوه مهی ست / وگر رد کند بانگ طبل تهی ست
رسولی خردمند عالم بطی / روان کرد و ده مرد همراه وی
زمین مرده و ابر گریان برو / صبا کرده بار دگر جان درو
بمنزلگه حاتم آمد فرود / برآسود چون تشنه بر زنده رود
سماطی بیفگند و اسپی بکشت / بدامن شکر دادشان زر بمشت
شب آنجا ببودند و روز دگر / بگفت آنچه دانست صاحب خبر
همی گفت حاتم پریشان چو مست / ز حسرت بدندان همی کند دست
که ای بهره ور موبد نیکنام / چرا پیش ازینم نگفتی پیام
من آن باد رفتار دلدل شتاب / ز بهر شما دوش کردم کباب
که دانستم از هیبت باران و سیل / نشاید شدن در چراگاه خیل
بنوعی دگر روی و راهم نبود / جز او بر در بارگاهم نبود

مروّت ندیدم در آئین خویش | که مهمان بخسپد دل از فاقه ریش
مرا نام باید در اقلیم فاش | دگر مرکب نامور گو مباش
کسان را درم داد و تشریف و اسب | طبیعی ست اخلاق نیکو نه کسب
خبر شد بروم از جوانمردِ طے | هزار آفرین کرد بر طبع وے
ز حاتم بدین نکته راضی مشو | ازین نغز تر ماجرایے شنو

۲۲ حکایت در آزمودن پادشاہ یمن حاتم را بآزادمردی

ندانم که گفت این حکایت بمن | که بودست فرمانروایے دریمن
ز نام آوران گوے دولت ربود | که در گنج بخشی نظیرش نبود
توان گفت او را سحاب کرم | که دستش چو باران فشاندے درم
کسے نام حاتم نبردے برش | که سودا نبردے فتے از و در سرش
که چند از مقالات آن باد سنج | که نے ملک دارد نه فرمان نه گنج
شنیدم که جشنے ملوکانه ساخت | چو چنگ اندران بزم خلقے نواخت
در ذکر حاتم کسے باز کرد | دگر کس ثنا گفتن آغاز کرد
حسد مرد را بر سر کینه داشت | یکے را بخون خوردنش برگماشت
که تا هست حاتم در ایام من | نخواهد به نیکی شدن نام من
بلا جوے راه بنی طے گرفت | بکشتن جوانمرد را پے گرفت

جوانی به ره پیشباز آمدش ‌‌ کز او بوی انسی فراز آمدش

نکوروی و دانا و شیرین زبان ‌‌ بر خویشش برد آن شب مهمان

کرم کرد و غم خورد و پوزش نمود ‌‌ بد اندیش را دل به نیکی ربود

نهادش سحر بوسه بر دست و پای ‌‌ که نزدیک ما چند روزی بپای

بگفتا نیارم شد اینجا مقیم ‌‌ که در پیش دارم مهمی عظیم

بگفت ار نهی با من اندر میان ‌‌ چو یاران یکدل بکوشم بجان

بمن دار گفت ای جوانمرد گوش ‌‌ که دانم جوانمرد را پرده پوش

درین بوم حاتم شناسی مگر ‌‌ که فرخنده نامست و نیکوسیر

سرش پادشاه یمن خواستست ‌‌ ندانم چه کین در میان خاستست

گرم رهنمائی بدانجا که اوست ‌‌ همین چشم دارم ز لطف تو دوست

بخندید برنا که حاتم منم ‌‌ سر اینک جدا کن به تیغ از تنم

نباید که چون صبح گردد سپید ‌‌ گزندت رسد یا شوی ناامید

چو حاتم به آزادگی سر نهاد ‌‌ جوان را برآمد خروش از نهاد

بخاک اندر افتاد و بر پای جست ‌‌ گهش خاک بوسید و گه پا و دست

بینداخت شمشیر و ترکش نهاد ‌‌ چو بیچارگان دست بر کش نهاد

که گر من گلی بر وجودت زنم ‌‌ نه مردم که در کیش مردان زنم

دو چشمش ببوسید و در بر گرفت ‌‌ وز آنجا طریق یمن برگرفت

ملک در میان دو ابروی مرد / بدانست حالی که کاری نکرد
بگفتش بیا تا چه داری خبر / چه ما سر نبستی بفتراک بر
مگر بر تو نام آوری حمله کرد / نیاوردی از ضعف تاب نبرد
جوانمرد شاطر زمین بوسه داد / ملک را ثنا گفت و تمکین نهاد
بدو گفت کای شاه باداد و هوش / ازین در سخنهای حاتم نیوش
که دریافتم حاتم نامجوی / هنرمند و خوش منظر و خوبروی
جوانمرد و صاحب خرد دیدمش / بمردانگی فوق خود دیدمش
مرا بار لطفش دوتا کرد پشت / بشمشیر احسان و فضلم بکشت
بگفت آنچه دید از کرمهای وی / شهنشه ثنا گفت بر آل طی
فرستاده را داد مهری درم / که مهرست بر نام حاتم کرم
مر او را سزد گر گواهی دهند / که معنی و آوازه اش همرهند

۳۲ - حکایت دختر حاتم در روزگار پیغمبر علیه الصلوة والسلام

شنیدم که طی در زمان رسول / نکردند منشور ایمان قبول
فرستاد لشکر بشیر و نذیر / گرفتند از ایشان گروهی اسیر
بفرمود کشتن بشمشیر کین / که ناپاک بودند و ناپاک دین
زنی گفت من دختر حاتمم / بخواهید ازین نامور حاکمم

کرم کن بجای من ای محترم | که مولای من بود از اهل کرم
بفرمان پیغمبر پاک رای | کشادند زنجیرش از دست و پای
دران قوم باقی نهادند تیغ | که رانند سیلاب خون بیدریغ
بزاری بشمشیر زن گفت زن | مرا نیز با جمله گردن بزن
مروت نه بینم رهائی ز بند | به تنها و یارانم اندر کمند
همی گفت گریان بر اخوان طی | بسمع رسول آمد آواز وی
بخشیدش آن قوم و دیگر عطا | که هرگز نکرد اصل و گوهر خطا

۴۲ حکایت در آزادمردی حاتم و ذکر پادشاه اسلام

ز بنگاه حاتم یکی پیرمرد | طلب ده درم سنگ فانیذ کرد
ز راوی چنین یاد دارم خبر | که پیشش فرستاد تنگ شکر
زن از خیمه گفت این چه تدبیر بود | همان ده درم حاجت پیر بود
شنید این سخن نامبردار طی | بخندید و گفت ای دلارام حی
گر او درخور حاجت خویش خواست | جوانمردی آل حاتم کجاست
چو حاتم بآزادمردی دگر | ز دوران گیتی نیامد مگر
ابوبکر سعد آنکه دست نوال | نهد همتش بر دهان سؤال
رعیت پناها دلت شاد باد | بسعیت مسلمانی آباد باد

سرافراز دار این خاک فرخندہ بوم / ز عدلت بر اقلیم یونان و روم
چو حاتم اگر نیستے فرد دے / نبردے کس اندر جہان نام طے
ثنا ماند ازان نامور در کتاب / ترا ہم ثنا ماند و ہم ثواب
کہ حاتم بدان نام و آوازہ خواست / ترا سعی و جہد از برائے خداست
تکلف بر مرد درویش نیست / وصیت ہمین یک سخن بیش نیست
کہ چندانکہ جہدت بود خیر کن / ز تو خیر ماند ز سعدی سخن

۲۵ حکایت در حلم پادشاہان

یکے را خرے در گل افتادہ بود / ز سودا ئش خون در دل افتادہ بود
بیابان و باران و سرما و سیل / فرو ہشتہ ظلمت بر آفاق ذیل
ہمہ شب درین غصہ تا بامداد / سقط گفت و نفرین و دشنام داد
نہ دشمن برست از زبانش نہ دوست / نہ سلطان کہ این بوم و بر زان اوست
قضا شاہ کشور یکے تاجورے / بہ نخچیر گہ بر بچوگان دگرے
شنید آن سخنہائے دور از صواب / نہ صبر شنیدن نہ روئے جواب
نگہ کرد سالار اقلیم دید / کہ بر پشتہ باچرائی شنید
ملک شرمگین در حشم بنگریست / کہ سودائے این بر من از بہر چیست
یکے گفت شاہا بہ تیغش بزن / کہ نگذاشت کس را نہ دختر نہ زن

نگه کرد سلطان عالی محل	خودش در بلا دید و خر در وحل
ببخشید بر حال مسکین مرد	فرو خورد خشم سخنهای سرد
زرش داد و اسپ و قبا پوستین	چه نیکو بود مهر در وقت کین
یکی گفتش ای پیر بی عقل و هوش	عجب رستی از قتل گفتا خموش
اگر من بنالیدم از درد خویش	وی انعام فرمود در خورد خویش
بدی را بدی سهل باشد جزا	اگر مردی احسن الی من اسا

۳۹- حکایت توانگر سفله و درویش صاحبدل

شنیدم که مردی از کبر مست	در خانه بر روی سایل ببست
بکنجی فرو ماند و بنشست مرد	جگر گرم و آه از تف سینه سرد
شنیدش یکی مرد پوشیده چشم	بگفتا چه در تابت آورد و خشم
فرو گفت و بگریست بر خاک کوی	جفای که آن شخص آمد بروی
بگفت ای فلان ترک آزار کن	یک امشب بنزد من افطار کن
بخلق و فریبش گریبان کشید	بمنزل در آوردش و خوان کشید
برآسود درویش روشن نهاد	بگفت ایزدت روشنائی دهاد
شب از نرگسش قطره چندی چکید	سحر دیده برکرد و دنیا بدید
حکایت بشهر اندر افتاد و جوش	که بی دیده دیده برکرد دوش

شنید این سخن خواجهٔ سنگدل
که برگشت درویش ازو تنگدل

بگفتا حکایت کن ای نیکبخت
که چون سهل شد بر تو این کار سخت

که بر کرد این شمع گیتی فروز
بگفت ای ستمکار آشفته روز

تو کوته نظر بودی و سست رای
که مشغول گشتی به جغد از همای

بروی من این در کسی کرد باز
که کردی تو بر روی او در فراز

اگر بوسه بر خاک مردان زنی
بمردی که پیش آیدت روشنی

کسانی که پوشیده چشم دل اند
همانا کزین توتیا غافل اند

چو برگشته دولت ملامت شنید
سر انگشت حسرت بدندان گزید

که شهباز من صید دام تو شد
مرا بود دولت بنام تو شد

کسی چون بدست آورد جرّه باز
فرو برده چون موش دندان آز

۲۷- گفتار اندر دلداری خلقی تا برسند باهل دلی

الا گر طلبگار اهل دلی
ز خدمت مکن یک زمان غافلی

خورش ده بدرّاج و کبک و حمام
که یک روزت افتد همای بدام

چو هر گوشه تیر نیاز افگنی
امید ست ناگه که صیدی کنی

دُری هم بر آید ز چندین صدف
ز صد چوبه آید یکی بر هدف

۲۸ - حکایت درین معنی

یکے را پسر گم شد از راحله ‌ ‌ ‌ ‌ شبانگه بگردید در قافله

ز ہر خیمہ پرسید و ہر سو شتافت ‌ ‌ ‌ ‌ بتاریکی آن روشنائی بتافت

چو آمد بر مردم کاروان ‌ ‌ ‌ ‌ شنیدم که میگفت با ساروان

ندانی که چون راه بردم بدوست ‌ ‌ ‌ ‌ ہر آنکس که پیش آمدم گفتم اوست

مثال نخ بجان طالب ہر کسند ‌ ‌ ‌ ‌ که باشد که وقتے بمردے رسند

برند از براے دلے بارہا ‌ ‌ ‌ ‌ خورند از براے گلے خارہا

۲۹ - حکایت ہم درین معنی

ز تاج ملک زادهٔ در مناخ ‌ ‌ ‌ ‌ شبے لعلے افتاد در سنگلاخ

پدر گفتش اندر شب تیره رنگ ‌ ‌ ‌ ‌ چہ دانی که گوہر کدام ست و سنگ

ہمہ سنگہا گوش دار اے پسر ‌ ‌ ‌ ‌ که لعل از میانش نباشد بدر

در اوباش پاکان شوریده رنگ ‌ ‌ ‌ ‌ ہمان جاے تاریک و لعل اند و سنگ

بغیرت بکش بار ہر جاہلے ‌ ‌ ‌ ‌ که افتی بسر وقت صاحبدلے

کسے را که با دوستے سرخوش است ‌ ‌ ‌ ‌ نه بینی که چون بار دشمن کش است

بدرد چو گل جامہ از دست خار ‌ ‌ ‌ ‌ که خون در دل افتاده ہمچون انار

غم جمله خور در هوای یکی | مراعات صد کن برای یکی
گرت خاکپایان شوریده سر | حقیر و فقیر آیند اندر نظر
تو هرگز مبین شان بچشم پسند | که ایشان پسندیده حق پسند
کسی را که نزدیک ظنت بد اوست | چه دانی که صاحب ولایت خود اوست
در معرفت بر کسان نیست باز | که درهاست بر روی ایشان فراز
بسا تلخ عیشان تلخی چشان | که آیند در حله دامن کشان
ببوسی گرت عقل و تدبیر هست | ملکزاده را نوادر نواخانه دست
که روزی فرج یابد از شهربند | بلندیت بخشد چو گردد بلند
مسوزان درخت گل اندر خریف | که در نوبهارت نماید طریف

۳۰ - حکایت پدر بخیل و فرزند لاابالی

یکی زهره خرج کردن نداشت | زرش بود و یارای خوردن نداشت
نخوردی که خاطر بیاسایدش | ندادی که فردا بکار آیدش
شب و روز در بند زر بود و سیم | زر و سیم در بند مرد لئیم
بدانست روزی پسر در کمین | که ممسک کجا کرد زر در زمین
ز خاکش برآورد و بر باد داد | شنیدم که سنگی در آنجا نهاد
جوانمرد را زر بقایی نکرد | بیک دستش آمد بدیگر نخورد

گزین کم‌زنی بود ناپاک رو — کلاهش ببازار و میزر گرو

نهاده پدر چنگ در نای خویش — پسر چنگی و نائی آورد پیش

پدر زار و گریان همه شب نخفت — پسر بامدادان بخندید و گفت

زر از بهر خوردن بود ای پدر — ز بهر نهادن چه سنگ و چه زر

زر از سنگ خارا برون آورند — که بخشند و پوشند و آسان خورند

زر اندر کف مرد دنیاپرست — هنوز ای برادر بسنگ اندرست

چو در زندگانی بدی با عیال — گرت مرگ خواهند از ایشان منال

چو ایشان خورند آنگه از تو سیر — که از بام پنجه گز افتی بزیر

بخیل توانگر بدینار و سیم — طلسمیست بالای گنجی مقیم

ازان سالها می‌بماند زرش — که لرزد طلسمی چنین بر سرش

بسنگ اجل ناگهش بشکنند — بآسودگی گنج قسمت کنند

پس از بردن و گرد کردن چو مور — بخور پیش ازان کت خورد کرم گور

سخنهای سعدی مثالست و پند — بکار آیدت گر شوی کاربند

دریغ است ازین روی برتافتن — کزین روی دولت توان یافتن

اسر حکایت احسان اندکی که ثمرهٔ آن بی‌نهایت

جوانی بدانگی کرم کرده بود — تمنای پیری برآورده بود

بجرمے گرفت آسمان ناگهش — فرستاد سلطان بکشتن گهش
تماشاکنان بر در و کوے و بام — تکاپوے ترکان و جوشِ عوام
چو دید اندر آشوب درویش پیر — جوان را بدستِ خلائق اسیر
دلش بر جوان مرد مسکین بخست — که بارے دل آورده بودش بدست
برآورد زاری که سلطان بمرد — جهان ماند و خوے پسندیده برد
بهم برهمی سود دست دریغ — شنیدند ترکانِ آهخته تیغ
بفریاد از ایشان برآمد خروش — تپانچه زنان بر سر و روے و دوش
پیاده بسر تا درِ بارگاه — دویدند و بر تخت دیدند شاه
جوان از میان رفت و بردند پیر — بگردن بر تخت سلطان اسیر
بپرسیدش از سر سیاست نمود — که مرگ منت خواستن بر چه بود
چو نیکست خوے من و راستی — بد مرگم آخر چرا خواستی
برآورد پیر دلاور زبان — که اے حلقه در گوش حکمت جهان
بقول دروغے که سلطان بمرد — نمردی و بیچاره جانے ببرد
ملک زین حکایت چنان برشگفت — که چیزیش بخشید و چیزے نگفت
وزین جانب افتان و خیزان جوان — همی رفت بیچاره هر سو دوان
یکے گفتش از چارسوے قصاص — چه کردی که آمد بجانت خلاص
بگوشش فرو گفت کاے هوشمند — بجانے و دانگے رهیدم ز بند

نیاکی تخم در خاک ازان می نهد | که روز فرو ماندگی بر دهد

جوے باز دارد بلاے درست | عصاے ندیدی که عوجے بکشت

حدیث درست آخر از مصطفیٰ ست | که بخشایش و خیر دفع بلاست

عدو را نه بینی درین بقعه پاے | که بوبکر سعد است کشور کشاے

بگیر اے جهانے بروے تو شاد | جهانے که شادی بروے تو باد

کس از کس بدور تو بارے نبرد | گلے در چمن جور خارے نبرد

توئی سایه لطف حق بر زمین | پیمبر صفت رحمة العالمین

ترا قدر اگر کس نداند چه غم | شب قدر را می ندانند هم

۳۳ حکایت در معنی ثمره نیکو کاری

کسے دید صحرائے محشر بخواب | مس تفته روئے زمین ز آفتاب

همی بر فلک شد ز مردم خروش | دماغ از تپش مے بر آمد بجوش

یکے شخص ازین جمله در سایه | بگردن بر از خلد پیرایه

بپرسید کاے مجلس آراے مرد | که بود اندرین مجلست پاے مرد

رزے داشتم بر در خانه گفت | بسایه درش نیک مردے بخفت

درین وقت نومیدی آن مرد راست | گناهم ز داور داور بخواست

که یارب برین بنده بخشایشے | که زو دیده ام وقتے آسایشے

چه گفتم چو حل کردم این راز را | بشارت خداوند شیراز را

که آفاق در سایهٔ همتش — مقیم اند بر سفرهٔ نعمتش
درختیست مرد کرم باردار — وز و بگذری هیزم کوهسار
حطب را اگر تیشه بر پی زنند — درخت برومند را کی زنند
بسی پای دار ای درخت هنر — که هم میوه داری و هم سایه ور

۳۲- گفتار صحبت ملوک و سیاست ملک

بگفتیم در باب احسان بسی — ولیکن نه شرط است با هر کسی
بخور مردم آزار را خون و مال — که از مرغ بد کنده به پر و بال
کسی را که با خواجهٔ تست جنگ — بدستش چرا می‌دهی چوب و سنگ
برانداز بیخی که خار آورد — درختی بپرور که بار آورد
کسی را بده پایهٔ مهتران — که بر کهتران سر ندارد گران
مبخشای بر هر کجا ظالمیست — که رحمت برو جور بر عالمیست
جهان سوز را کشته بهتر چراغ — یکی به در آتش که خلقی بداغ
هر آنکس که بر دزد رحمت کنی — ببازوی خود کاروان میزنی
جفا پیشگان را بده سر بباد — ستم بر ستم پیشه عدلست و داد

۳۳- گفتار در معنی احسان کسیکه سزاوار نباشد

شنیدم که مردی غم خانه خورد — که زنبور بر سقف او لانه کرد

زنش گفت ازینان چه خواهی کرن / که مسکین پریشان شوند از وطن

بشد مرد نادان بر کار خویش / گرفتند یک روز زن را بنیش

بیامد ز دکان سوی خانه مرد / بران بی خرد زن بسی تیره کرد

زن بی خرد بر در و بام و کوی / همی کرد فریاد و می گفت شوی

مکن روی بر مردم ای زن ترش / تو گفتی که زنبور مسکین مکش

کسی با بدان نیکوئی چون کند / بدان را تحمل بد افزون کند

چو اندر سری بینی آزار خلق / بشمشیر تیزش بیازار حلق

سگ آخر که باشد که خوانش نهند / بفرمای تا استخوانش دهند

چه نیکو زدست این مثل پیرده / ستور لگد زن گرانبار به

اگر نیک مردی نماید عسس / نیارد بشب خفتن از دزد کس

نی نیزه در حلقهٔ کارزار / بقیمت تر از نیشکر صد هزار

نه هر کس سزاوار باشد بمال / یکی مال خواهد یکی گوشمال

چو گربه نوازی کبوتر برد / چو فربه کنی گرگ یوسف درد

بنائی که محکم ندارد اساس / بلندش مکن ور کنی زو هراس

۸۵ سر گفتار اندر پیش بینی و عاقبت اندیشی

چه خوش گفت بهرام صحرانشین / چو یکران توسن زدش بر زمین

دگر اسپ از گله باید گرفت — که گر سرکشد باز شاید گرفت
سر چشمه شاید گرفتن به بیل — چو پر شد نشاید گذشتن به پیل
به بند اسپ پسر و جابه گر آنکاست — که سود و زیان دار و چو سیلاب خاست
چو گرگ خبیث آمد اندر کمند — بکش ور نه دل برکن از گوسفند
از ابلیس هرگز نیاید سجود — نه از بد گهر نیکوئی در وجود
بد اندیش را جای و فرصت مده — عدو در چه و دیو در شیشه به
مگو شاید این مار کشتن به چوب — چو سر زیر سنگ تو دارد بکوب
قلم زن که بد کرد با زیر دست — قلم بهتر او را به شمشیر دست
مدبر که قانون بد می‌نهد — ترا می‌برد تا به آتش دهد
مگو ملک را این مدبر بس است — مدبر مخوانش که مدبر کس است
سعید آورد قول سعدی بجای — که ترتیب ملک است و تدبیر رای

باب ششم در قناعت

خدا را ندانست و طاعت نکرد — که بر بخت و روزی قناعت نکرد
قناعت توانگر کند مرد را — خبر کن حریص جهانگرد را
سکونی بدست آور ای بی‌ثبات — که بر سنگ گردان نروید نبات
مپرور تن ار مرد رای و هشی — که او را چو می‌پروری می‌کشی

خردمند مردم هنر پرورند	که تن پروران از هنر لاغرند
کسی سیرت آدمی گوش کرد	که اوّل سگ نفس خاموش کرد
خور و خواب تنها طریق ددست	بر این بودن آیین نابخردست
خنک نیکبختی که در گوشهٔ	بدست آرد از معرفت توشهٔ
بر آنان که شد سر حق آشکار	نکردند باطل برو اختیار
تو خود را از آن در چه انداختی	که چه را ز ره باز نشناختی
بر اوج فلک چون پرد جره باز	که در شهپرش بسته سنگ آز
بکم کردن از عادت خویش خورد	توان خویشتن را ملک خوی کرد
کجا سیر وحشی رسد در ملک	نشاید پرید از ثری با فلاک
نخست آدمی سیرتی پیشه کن	پس انگه ملک خوی اندیشه کن
تو بر کرهٔ توسنی برکمر	نگر تا نپیچد ز حکم تو سر
که گر پالهنگ از کفت در گسیخت	تن خویشتن کشت و خون تو ریخت
باندازه خور زاد اگر آدمی	چنین پر شکم آدمی یا خمی
درون جای قوتست و ذکر و نفس	تو پنداری از بهر نانست و بس
کجا ذکر گنجد در انبان آز	بسختی نفس می‌کند پا دراز
ندارند تن پروران آگهی	که پر معده باشد ز حکمت تهی
دو چشم و شکم پر نگردد بهیچ	تهی بهتر این روده پیچ پیچ

چو دوزخ که سیرش کنند از وقید
دگر بانگ دارد که هل من مزید

همی میرد عیسی از لاغری
تو در بند آنی که خر پروری

بدین ای فرومایه دنیا مخر
چو خر با نجیل عیسی مخر

نگر می ندانی که دد را و دام
نینداخت جز حرص خوردن بدام

پلنگی که گردن کشد بر وحوش
بدام افتد از بهر خوردن چو موش

چو موش آنکه نان و پنیرش خوری
بدامش در افتی و تیرش خوری

باب هفتم در تربیت

سخن در صلاحست و تدبیر و خوی
نه در اسپ و میدان و چوگان و گوی

چه با دشمن نفس همخانه
چه در بند پیکار بیگانه

عنان باز پیچان نفس از حرام
بمردی ز رستم گذشتند و سام

کس از چپان تو دشمن ندارد همی
که با خویشتن بر نیائی همی

تو خود را چو کودک ادب کن بچوب
بگرز گران مغز مردم مکوب

وجود تو شهریست پر نیک و بد
تو سلطان و دستور دانا خرد

همانا که دونان گردن فراز
درین شهر کبرست و سودای آز

رضا و ورع نیکنامان حر
هوا و هوس رهزن و کیسه بر

چو سلطان عنایت کند با بدان
کجا ماند آسایش بخردان

ترا شهوت و حرص و کین و حسد — چو خون در رگانند و جان در جسد

گر این دشمنان تربیت یافتند — سر از حکم و رای تو بر تافتند

هوا و هوس را نماند ستیز — چو بینند سرپنجهٔ عقل تیز

نبینی که شب دزد و اوباش و خس — نگردند جایی که گردد عسس

رئیسی که دشمن سیاست نکرد — هم از دست دشمن ریاست نکرد

نخواهم درین نوع گفتن بسی — که حرفی بس ار کار بندد کسی

۲- گفتار اندر فضیلت خاموشی و حلاوت خویشتن داری

اگر پای در دامن آری چو کوه — سرت ز آسمان بگذرد در شکوه

زبان درکش ای مرد بسیاردان — که فردا قلم نیست بر بی‌زبان

صدف وار گوهرشناسان راز — دهن جز به لؤلؤ نکردند باز

فراوان سخن باشد آکنده گوش — نصیحت نگیرد مگر در خموش

چو خواهی که گویی نفس بر نفس — حلاوت نیابی ز گفتار کس

نباید سخن گفت ناساخته — نشاید بریدن نینداخته

تأمل کنان در خطا و صواب — به از ژاژخایان حاضر جواب

کمال است در نفس انسان سخن — تو خود را به گفتار ناقص مکن

کم آواز هرگز نبینی خجل — جوی مشک بهتر که یک توده گل

حذر کن ز نادانِ ده مرده گوی — چو دانا یکی گوی و پرورده گوی

صد انداختی تیر و هر صد خطاست — اگر هوشمندی یک انداز و راست

چرا گوید آن چیز در خفیه مرد — که گر فاش گردد شود روی زرد

مکن پیش دیوار غیبت بسے — بود کز پسش گوش دارد کسے

درون دلت شهربند ست راز — نگر تا نبیند در شهر باز

از آن مرد دانا دهان دوخته ست — که بیند که شمع از زبان سوخته ست

۳ حکایت در حفظ اسرار

تکش با غلامان یکے راز گفت — که این را نباید بکس باز گفت

بسالے نیامد ز دل بر دهان — بیک روز شد منتشر در جهان

بفرمود جلاد را بیدریغ — که بردار سرهاے اینان بتیغ

یکے زان میان گفت و زنهار خواست — مکش بندگان کاین گناه از تو خاست

تو اول نبستی که سرچشمه بود — چو سیلاب شد پیش بستن چه سود

تو پیدا مکن راز دل بر کسے — که او خود نگوید بر هر کسے

جواهر بگنجینه داران سپار — ولے راز را خویشتن پاس دار

سخن تا نگوئی بر او دست هست — چو گفته شود یابد او بر تو دست

سخن دیو بندیست در چاه دل — ببالای کام و زبانش مهل

توان باز دادن ره نره دیو — ولے باز نتوان گرفتن بریو

تو دانی که چوں دیو رفت از قفس — نیاید بلا حول کس باز پس

یکے طفل بردارد از رخش بند — نیاید بصد رستم اندر کمند

مگوے آنکه گر بر ملا او فتد — وجودے ازاں در بلا او فتد

بدہقان ناداں چه خوش گفت زن — بدانش سخن گوے یا دم مزن

۴ حکایت

یکے خوب خُلق و خَلَق پوش بود — که در مصر یک چند خاموش بود

خردمند مردم ز نزدیک و دور — بگردش چو پروانه جویان نور

تفکر شبے با دلِ خویش کرد — که پوشیده زیر زبان است مرد

اگر من چنیں سر بخود در برم — چه دانند مردم که دانشورم

سخن گفت و دشمن بدانست و دوست — که در مصر ناداں تر از وی ہموست

حضورش پریشاں شد و کار زشت — سفر کرد و بر طاق مسجد نبشت

در آئینه گر خویشتن دیدمے — به بیدانشی پرده ندریدمے

چنیں زشت از آں پرده برداشتم — که خود را نکو روے پنداشتم

کم آواز را باشد آوازه تیز — چو گفتی و رونق نماندت گریز

ترا خامشی اے خداوند ہوش — وقار است و نااہل را پرده پوش

اگر عالمے ہیبت خود مبر — وگر جاہلے پرده خود مدر

ضمیرِ دل خویش منما زود — که ہرگه که خواہی توانی نمود

ولیکن چو پیدا شود راز مرد / بکوشش نشاید نهان باز کرد

قلم سر سلطان چه نیکو نهفت / که تا کارد بر سر نبودش نگفت

بهائم خموشند و گویا بشر / پراگنده گوی از بهائم بتر

چو مردم سخن گفت باید بهوش / وگرنه شدن چون بهائم خموش

بنطق است و عقل آدمی زاده فاش / چو طوطی سخن گوی و نادان مباش

حکایت

یکی ناسزا گفت در وقت جنگ / گریبان دریدند وی را بچنگ

قفا خورده عریان و گریان نشست / جهاندیده گفتش ای خودپرست

چو غنچه گرت بسته بودی دهن / دریده ندیدی چو گل پیرهن

سراسیمه گوید سخن بر گزاف / چو طنبور بی مغز بسیار لاف

نبینی که آتش زبانست و بس / بآبی توان کشتنش در نفس

اگر هست مرد از هنر بهره ور / هنر خود بگوید نه صاحب هنر

اگر مشک خالص نداری مگوی / وگر هست خود فاش گردد ببوی

بسوگند گفتن که زر مغربیست / چه حاجت محک خود بگوید که چیست

بگویند ازین حرف گیران هزار / که سعدی نه اهلست و آمیزگار

روا باشد ار پوستینم درند
که طاقت ندارم که مغزم برند

باب هشتم در شکر

نفس می نیارم زد از شکر دوست
که شکری ندانم که در خورد اوست

عطاییست هر موی از او بر تنم
چگونه بهر موی شکری کنم

ستایش خداوند بخشنده را
که موجود کرد از عدم بنده را

کرا قوّت وصف احسان اوست
که اوصاف مستغرق شان اوست

بدیعی که شخص آفریند ز گل
روان و خرد بخشد و هوش و دل

ز پشت پدر تا بپایان شیب
نگر تا چه تشریف دادت ز غیب

چو پاک آفریدت بهش باش و پاک
که ننگ است ناپاک رفتن بخاک

پیاپی بیفشان از آیینه گرد
که مصقل نگیرد چو زنگار خورد

چو روزی بسعی آوری سوی خویش
مکن تکیه بر زور بازوی خویش

چرا حق نمی‌بینی ای خودپرست
که بازو بگردش درآورد و دست

چو آید بکوشیدنت خیر پیش
بتوفیق حق دان نه از سعی خویش

بسرپنجگی کس نبردست گوی
سپاس خداوند توفیق گوی

تو قائم بخود نیستی یک قدم
ز غیبت مدد میرسد دم بدم

نه طفل زبان بسته بودی ز لاف
همی روزی آمد بجوفش ز ناف

چو نافش بریدند روزی گسست ⁂ به پستان مادر درآویخت دست

غریبی که رنج آردش دهر پیش ⁂ بدارو دهند آبش از شهر خویش

پس او در شکم پرورش یافته است ⁂ ز انبوب معده خورش یافته است

دو پستان که امروز دلخواه اوست ⁂ دو چشمه هم از پرورشگاه اوست

کنار و بر مادر دلپذیر ⁂ بهشت است و پستان در او جوی شیر

درختیست بالای جان پرورش ⁂ ولد میوهٔ نازنین بر سرش

نه رگهای پستان درون دل است ⁂ پس ار بنگری شیر خون دل است

به خونش فرو برده دندان چو نیش ⁂ سرشته در او مهر خونخوار خویش

چو بازو قوی کرد و دندان ستبر ⁂ براندایدش دایه پستان به صبر

چنان صبرش از شیر خامش کند ⁂ که پستان شیرین فرامش کند

تو نیز ای که در توبه طفل راه ⁂ به صبرت فراموش گردد گناه

حکایت

جوانی سر از رای مادر بتافت ⁂ دل دردمندش به آذر بتافت

چو بیچاره شد پیشش آورد مهد ⁂ که ای سست مهر فراموش عهد

نه گریان و درمانده بودی و خرد ⁂ که شبها ز دست تو خوابم نبرد

نه در مهد نیروی حالت نبود ⁂ مگس راندن از خود مجالت نبود

تو آنی که از یک مگس رنجه‌ای ⁂ که امروز سالار و سرپنجه‌ای

بحالی شوی باز در قعر گور　　که نتوانی از خویشتن دفع مور

دگر دیده چون برفروزد چراغ　　چو کرم لحد خورد پیه دماغ

چو پوشیده چشمی نبینی که راه　　نداند همی وقت رفتن ز چاه

تو گر شکر کردی که با دیده‌ای　　وگرنه تو هم چشم پوشیده‌ای

معلم نیاموختت فهم و رای　　سرشت این صفت در وجودت خدای

گرت منع کردی دل حق نیوش　　حقت عین باطل نمودی بگوش

گفتار اندر صنع باری در ترکیب خلقت انسان

ببین تا یک انگشت از چند بند　　بصنع الهی بهم در فکند

پس آشفتگی باشد و ابلهی　　که انگشت بر حرف صنعش نهی

تأمل کن از بهر رفتار مرد　　که چند استخوان پی زد و وصل کرد

که بی گردش کعب و زانو و پای　　نشاید قدم برگرفتن ز جای

از آن سجده بر آدمی سخت نیست　　که در صلب او مهره یک لخت نیست

دو صد مهره بر یکدگر ساختست　　که گل مهره‌ای چون تو پرداختست

رگت بر تن است ای پسندیده خوی　　زمینی در او سیصد و شصت جوی

بصر در سر و فکر و رای و تمیز　　جوارح بدل دل بدانش عزیز

بهایم بروی اندر افتاده خوار　　تو همچون الف بر قدمها سوار

نگون کرده ایشان سر از بهر خور　　تو آری بعزت خورش پیش سر

نزیبد ترا با چنین سروری | که سر جز باطاعت فرود آوری
ولیکن بدین صورت دلپذیر | فریفته مشو صورت خوب گیر
ره راست باید نه بالای راست | که کافر هم از روی صورت چو ماست
ترا آنکه چشم و دهن داد و گوش | اگر عاقلی در خلافش مکوش
گرفتم که دشمن بکوبی بسنگ | مکن باری از جهل با دوست جنگ
خردمند طبعان منت شناس | بدوزند نعمت بمیخ سپاس

حکایت

نبرد آزمایی ز اسب اوفتاد | بگردن درش مهره بر هم فتاد
چو پیلش فرو رفت گردن بتن | نگشتی سرش تا نگشتی بدن
پزشکان بماندند حیران درین | مگر فیلسوفی ز یونان زمین
سرش باز پیچید و رگ راست شد | وگر وی نبودی زمن خواست شد
دگر نوبت آمد بنزدیک شاه | نکرد آن فرومایه در وی نگاه
خردمند را سر فرو شد بشرم | شنیدم که میرفت و میگفت نرم
اگر من نپیچیدمی گردنش | نه پیچیدی امروز روی از منش
فرستاد تخمی بدست رهی | که باید که بر عود سوزش نهی
ملک را یکی عطسه آمد ز دود | سر و گردنش پیچ از آن شد که بود
بعذر از پی مرد بشتافتند | بجستند بسیار و کم یافتند

تو هم گردن از شکر منعم مپیچ
که روز پسین سر برآری بهیچ

باب نهم در توبه

الا ای که عمرت بهفتاد رفت
مگر خفته بودی که بر باد رفت

همه برگ بودن همی ساختی
بتدبیر رفتن نپرداختی

قیامت که بازار مینو نهند
منازل باعمال نیکو دهند

بضاعت بچندان که آری بری
وگر مفلسی شرمساری بری

که بازار چندانکه آکنده‌تر
تهیدست را دل پراکنده‌تر

ز پنجه درم پنج اگر کم شود
دلت ریش سرپنجهٔ غم شود

چو پنجاه سالت برون شد ز دست
غنیمت شمر پنج روزی که هست

اگر مرده مسکین زبان داشتی
بفریاد و زاری فغان داشتی

که ای زنده چون هست امکان گفت
لب از ذکر چون مرده بر هم مخفت

چو ما را بغفلت بشد روزگار
تو باری دمی چند فرصت شمار

۱ — حکایت پیرمرد و تحسر بر روزگار جوانی

شبی در جوانی و طیب نعم
جوانان نشستیم چندی بهم

چو بلبل سرایان چو گل تازه روی
ز شوخی درافکنده غلغل بکوی

جهاندیده پیری زبان برکنار   ز دور فلک لیل مویش نهار

چو فندق زبان از سخن بسته بود   نه چون ما لب از خنده چون پسته بود

جوانی فرارفت کای پیرمرد   چه در کنج حسرت نشینی بدرد

یکی سر برآر از گریبان غم   بآرام دل با جوانان بچم

برآورد سر سالخورد از نهفت   جوابش نگر تا چه پیرانه گفت

چو باد صبا بر گلستان وزد   چمیدن درخت جوان را سزد

چمد تا جوانست و سرسبز خوید   شکسته شود چون بزردی رسید

بهاران که باد آورد بید مشک   بریزد درخت جوان برگ خشک

نزیبد مرا با جوانان چمید   که بر عارضم صبح پیری دمید

بقید اندرم جره بازی که بود   دمادم سر رشته خواهد ربود

شما راست نوبت برین خوان نشست   که ما از تنعم بشستیم دست

چه بر سر نشست از بزرگی غبار   دگر چشم عیش از جوانی مدار

مرا برف بارید بر پر زاغ   نشاید چو بلبل تماشای باغ

کند جلوه طاؤس صاحب جمال   چه میخواهی از باز برکنده بال

مرا غله تنگ اندر آمد درو   شما را کنون می دمد سبزه نو

گلستان ما را طراوت گذشت   که گلدسته بندد چو پژمرده گشت

مرا تکیه جان پدر بر عصاست   دگر تکیه بر زندگانی خطاست

مسلم جوان راست برپای جست — که پیران بیند استعانت بدست

گل سرخ رویم نگر زرّ ناب — فرو رفت چون زرد شد آفتاب

هوس پختن از کودک ناتمام — چنان زشت نبود که از پیر خام

مرا می بباید چو طفلان گریست — ز شرم گناهان نه طفلانه زیست

نکو گفت لقمان که نازیستن — به از سالها بر خطا زیستن

هم از بامدادان در کلبه بست — به از سود و سرمایه دادن ز دست

جوان تا رساند سیاهی بنور — برد پیر مسکین سپیدی بگور

۳ - حکایت

کهن سالی آمد بنزد طبیب — ز نالیدنش تا بمردن قریب

که دستم برگ برنه ای نیک رای — که پایم همی بر نیاید ز جای

بدان ماند این قامت خفته ام — که گوئی بگل در فرو رفته ام

برو گفت دست از جهان برگسل — که پایت قیامت بر آید ز گل

اگر در جوانی زدی دست و پای — در ایام پیری بهش باش و رای

چو دوران عمر از چهل برگذشت — مزن دست و پا کآبت از سر گذشت

نشاط از من آنگه رمیدن گرفت — که شامم سپیده دمیدن گرفت

بباید هوس کردن از سر بدر — که دور هوسبازی آمد بسر

بسبزی کجا تازه گردد دلم — که سبزی بخواهد دمید از گلم

تفرج کنان در هوا و هوس — گذشتیم بر خاک بسیار کس

دریغا که فصل جوانی برفت — بلهو و لعب زندگانی برفت

دریغا چنان روح پرور زمان — که بگذشت بر ما چو برق یمان

ز سودای آن پوشم و این خورم — نپرداختم تا غم دین خورم

دریغا که مشغول باطل شدیم — ز حق دور ماندیم و غافل شدیم

چه خوش گفت با کودک آموزگار — که کاری نکردیم و شد روزگار

۴- گفتار اندر غنیمت شمردن قوت جوانی پیش از ضعیفی

جوانا ره طاعت امروز گیر — که فردا جوانی نیاید ز پیر

فراغ دلت هست و نیروی تن — چو میدان فراخ است گویی بزن

من آن روز را قدر نشناختم — بدانستم اکنون که در باختم

قضا روزگاری ز من در ربود — که هر روزی از وی شب قدر بود

چه کوشش کند پیر خر زیر بار — تو می رو که بر باد پایی سوار

شکسته قدح گر ببندند چست — نیاورد خواهد بهای درست

کنون کاوفتادت بغفلت ز دست — طریقی ندارد مگر باز بست

که گفتت بجیحون در انداز تن — چو افتاد هم دست و پایی بزن

بغفلت بدادی ز دست آب پاک — چه چاره کنون جز تیمم بخاک

چو از چابکان در دویدن گرو — نبردی هم افتان و خیزان برو
گران بادپایان برفتند تیز — تو بی دست و پا از نشستن بخیز

باب دهم در مناجات

بیا تا برآریم دستی ز دل — که نتوان برآورد فردا ز گل
به فصل خزان در نبینی درخت — که بی برگ ماند ز سرمای سخت
برآرد تهی دستهای نیاز — ز رحمت نگردد تهیدست باز
مپندار از آن در که هرگز نبست — که نومید گردد برآورده دست
همه طاعت آرند و مسکین نیاز — بیا تا به درگاه مسکین نواز
چو شاخ برهنه برآریم دست — که بی برگ از این بیش نتوان نشست
خداوندگارا نظر کن به جود — که جرم آمد از بندگان در وجود
گناه آید از بندهٔ خاکسار — به امید عفو خداوندگار
کریما به رزق تو پرورده‌ایم — به انعام و لطف تو خو کرده‌ایم
گدا چون کرم بیند و لطف و ناز — نگردد ز دنبال بخشنده باز
چو ما را به دنیا تو کردی عزیز — به عقبی همین چشم داریم نیز
عزیزی و خواری تو بخشی و بس — عزیز تو خواری نبیند ز کس
خدایا به عزت که خوارم مکن — به ذل گنه شرمسارم مکن

مسلط مکن چون منی بر سرم　　ز دست تو به گر عقوبت برم

بگیتی بتر زین نباشد بدی　　جفا بردن از دست همچون خودی

مرا شرمساری ز روی تو بس　　دگر شرمسارم مکن پیش کس

گرم بر سر افتد ز تو سایه‌ای　　سپهرم بود کهترین پایه‌ای

اگر تاج بخشی سر افرازدم　　تو بردار تا کس نیندازدم

۲-حکایت

تنم می بلرزد چو یاد آورم　　مناجات شوریده‌ای در حرم

که می‌گفت با حق بزاری بسی　　میفکن که دستم نگیرد کسی

بلطفم بخوان یا بران از درم　　ندارد بجز آستانت سرم

تو دانی که مسکین و بیچاره‌ایم　　فرو مانده با نفس اماره‌ایم

نمی تازد این نفس سرکش چنان　　که عقلش تواند گرفتن عنان

که با نفس و شیطان برآید بزور　　نبرد پلنگان نیاید ز مور

بمردان راهت که راهی بده　　وزین دشمنانم پناهی بده

خدایا بذات خداوندیت　　باوصاف بی مثل و مانندیت

بلبیک حجاج بیت الحرام　　بمدفون یثرب علیه السلام

بتکبیر مردان شمشیرزن　　که مرد وغا را شمارند زن

بطاعات پیران آراسته　　بصدق جوانان نوخاسته

که ما را دران ورطه یک سر نفس … ز ننگ دو گفتن بفریاد رس

امید است از آنان که طاعت کنند … که بی طاعتان را شفاعت کنند

بپاکان کز آلایشم دور دار … اگر زلّتی رفت معذور دار

به پیران پشت از عبادت دوتا … ز شرم گنه دیده بر پشت پا

که چشمم ز روی سعادت مبند … زبانم بوقت شهادت مبند

چراغ یقینم فرا راه دار … ز بد کردنم دست کوتاه دار

بگردان ز نادیدنی دیده ام … مده دست بر ناپسندیده ام

من آن ذره ام در هوای تو نیست … وجود و عدم ز احتقارم یکیست

ز خورشید لطفت شعاعی بسم … که جز در شعاعت نبیند کسم

بدی را نگه کن که بهتر کس است … گدا را ز شاه التفاتی بس است

مرا گر بگیری بانصاف و داد … بنالم که عفوت نه این وعده داد

خدایا بذلت مران از درم … که صورت نبندد دری دیگرم

ور از جهل غایب شدم روز چند … کنون کامدم در برویم مبند

چه عذر آرم از ننگ تر دامنی … مگر عجز پیش آورم کای غنی

فقیرم بجرم گناهم مگیر … غنی را ترحم بود بر فقیر

چرا باید از ضعف حالم گریست … اگر من ضعیفم پناهم قویست

خدایا بغفلت شکستیم عهد … چه زور آورد با قضا دست جهد

چه برخیزد از دست تدبیر ما … همین نکته بس عذر تقصیر ما

همه هرچه کردم تو برهم زدی — چه قوت کند با خدائی خودی

نه من سر ز حکمت بدر می برم — که حکمت چنین میرود بر سرم

۳۰ - حکایت

سیه چرده‌ای را کسی زشت خواند — جوابی بگفتش که حیران بماند

نه من صورت خویش خود کرده‌ام — که عیبم شماری که بد کرده‌ام

ترا با من ار زشت‌رویی چه کار — نه آخر منم زشت و زیبا نگار

از آنم که بر سر نبشتی ز پیش — نه کم کردم ای بنده‌پرور نه بیش

تو دانائی آخر که قادر نیم — توانای مطلق توئی من کیم

گرم ره نمائی رسیدم بخیر — وگر گم کنی بازماندم ز سیر

جهان آفرین گر نه یاری کند — کجا بنده پرهیزگاری کند

۳۱ - حکایت

چه خوش گفت درویش کوتاه‌دست — که شب توبه کرد و سحرگه شکست

گر او توبه بخشد بماند درست — که پیمان ما بی‌ثباتست و سست

بحقت که چشمم ز باطل بدوز — بنورت که فردا بنارم مسوز

ز مسکینیم روی در خاک رفت — غبار گناهم بر افلاک رفت

تو یک نوبت ای ابر رحمت ببار — که در پیش باران نپاید غبار

ز جرمم درین مملکت جاه نیست — ولیکن بملکی دگر راه نیست

تو دانی ضمیر زبان‌بستگان　　تو مرهم نهی بر دل خستگان

۵ ـ حکایت

مغی در بروی از جهان بسته بود　　بتی را بخدمت میان بسته بود

پس از چند سال آن نکوهیده کیش　　قضا حالتی صعبش آورد پیش

بپای بت اندر بامید خیر　　بنالید بیچاره بر خاک دیر

که درمانده‌ام دستگیری صنم　　بجان آمدم رحم کن بر تنم

بزارید در خدمتش بارها　　که هیچش بسامان نشد کارها

بتی چون برآرد مهمات کس　　که نتواند از خود براندن مگس

برآشفت کای پای بند ضلال　　بباطل پرستیدمت چند سال

مهمیکه در پیش دارم برآر　　وگرنه بخواهم ز پروردگار

هنوز از بت آلوده رویش بخاک　　که کامش برآورد یزدان پاک

حقایق شناسی درین خیره شد　　سر وقت صافی برو تیره شد

که سرگشتهٔ دون یزدان پرست　　هنوزش سر از خمر بتخانه مست

دل از کفر و دست از خیانت نشست　　خدایش برآورد کامیکه جست

فرو رفته خاطر درین مشکلش　　که پیغامی آمد بگوش دلش

که پیش صنم پیر ناقص عقول　　بسے گفت قولش نیامد قبول

گر از درگه ما شود نیز رد　　پس آنگه چه فرق از صنم تا صمد

دل اندر صمد باید ای دوست بست — که عاجزترست از صنم هر چه هست

محالست اگر سر برین در نهی — که باز آیدت دست حاجت تهی

خدایا مقصر بکار آمدیم — گنهگار و امیدوار آمدیم

حکایت

شنیدم که مستی ز تاب نبید — بمقصوره مسجدی در دوید

بنالید بر آستان کرم — که یا رب بفردوس اعلی برم

موذن گریبان گرفتش که هین — سگ و مسجد ای فارغ از عقل و دین

چه شایسته کردی که خواهی بهشت — نمی زیبدت ناز با روی زشت

بگفت این سخن پیر و بگریست مست — که مستم بدار از من ای خواجه دست

عجب داری از لطف پروردگار — که باشد گنهگاری امیدوار

ترا می نگویم که عذرم پذیر — در توبه بازست و حق دستگیر

همی شرم دارم ز لطف کریم — که خوانم گنه پیش عفوش عظیم

کسی را که پیری درآرد ز پای — چو دستش نگیری نخیزد ز جای

من آنم ز پای اندر افتاده پیر — خدایا بفضلت توام دستگیر

نگویم بزرگی و جاهم ببخش — فرو ماندگی و گناهم ببخش

اگر یاری اندک زلل داندم — بنابخردی شهره گرداندم

تو بینا و ما خائف از یکدگر — که تو پرده پوشی و ما پرده در

بر آورده مردم ز بیرون خروش	تو با بنده در پرده و پرده‌پوش
بنادانی ار بندگان سرکشند	خداوندگاران قلم درکشند
اگر جرم بخشی بمقدار جود	نماند گرفتاری اندر وجود
وگر خشم گیری بقدر گناه	بدوزخ فرست و ترازو مخواه
گرم دستگیری بجای رسم	وگر بفکنی برنگیرد کسم
که زور آورد گر تو یاری دهی	که گیرد چو تو رستگاری دهی
دو خواهند بودن بمحشر فریق	ندانم کدامین دهندم طریق
عجب گر بود راهم از دست راست	که از دست من جز کژی برنخاست
دلم میدهد وقت وقت این امید	که حق شرم دارد ز موی سفید
عجب دارم ار شرم دارد ز من	که شرمم نمی‌آید از خویشتن
نه یوسف که چندین بلا دید و بند	چو حکمش روان گشت و قدرش بلند
گنه عفو کرد آل یعقوب را	که معنی بود صورت خوب را
بکردار بدشان مقید نکرد	بضاعات مزجاتشان رد نکرد
ز لطفت همین چشم داریم نیز	برین بی‌بضاعت ببخش ای عزیز

بضاعت نیاوردم الا امید

خدایا ز عفوم مکن نا امید

——— ❊ ———

آئینهٔ سکندری

در قیمت داشتن صحبت

اگرچه پایهٔ شیرازه است چون این یاران رشتهٔ باریک و تار بی‌تاب و در رستهٔ زمانه زنجیر گسل است تا گسسته است و گوهر هر دمی در خاک گم نگشته انتظام عقل را غنیمت تمام داشتن ـ

گر آسایشی خواهی از روزگار — جمال عزیزان غنیمت شمار

دل از دوری همصحبتان شاد کن — بنقل و می مجلس آباد کن

بجمعیت دوستان روی نه — پراگندگی را بیک سوی نه

بدوری مکوش ارچه بدخوست یار — که دوری خود افتد سرانجام کار

اگر جامه تنگ است پاره مکن — که خود پاره گردد چو گردد کهن

مزن شاخ گر میوه تلخ است و تیز — خود افتد چو پیش آیدش برگ‌ریز

چو لابد بباید جدا زیست — بعمدا جدا زیستن بهر چیست

از آن تیغ برداشتی پشت خم — که پیوند یاران گسستی ز هم

وز آن دشمنی [illegible] — نیارد [illegible]

رشته که با گسل سست [illegible] — مبادا پراگنده بازار او

گر از آشیان مرغ افتد جدا — ز ناله کند [illegible]

ببین چون بود حال آن [illegible] — که دور افتد از خانهٔ خویش [illegible]

دل مردم آن گاه توسن بود | که آزاد چون سرو و سوسن بود
چو گردد گرفتار اندیشهٔ | ندارد بجز عاجزی پیشهٔ
خر وحشی ار چند باشد حرون | ز آسیب یک نشتر آید زبون
حریف ار چه تلخ ست بدخوی نیز | نماید پس اندر بریدن گریز
بدشت اندرون چشمهٔ تلخ و دام | دهد تشنه را آب حیوان بکام
گلیمے که مویش بود سیہ گز | برهنه تنان راحریر ست و خز
تن از فاقه چون ناشکیبا بود | خورش گر سبوس ست حلوا بود
چه ماندگان را از درون سوز | که چون مهر سازند شب را بروز
مرا دوری دوستان عزیز | جگر خسته گرداند دل آزرده نیز
فرو مردم از حسرت دوستان | چو بلبل از ضیاے هندوستان
کسانی که بر روی شان پی به پی | میانِ گل و لاله خوردیم مے
کنون سوی بستان چه پویم فراخ | که یک مرغ از ایشان نبینم بشاخ
تهی گشت زان تازه رویان سرای | بیکباره گشتم غریبی گرای
نشانے نه بینم کنون زان نشاط | که دورِ فلک در نوشت آن بساط
زمانه ندارد جز این هیچ کار | که اول دهد شربت آخر خمار
بزاری چرا خون نگرید رهی | که از همرهان بیند ایوان تهی
گزشت آن که با هم نشستیم شاد | کنون رفته را باز جستن مباد

بزرگان بس رفته نشناختند | که بسیار جستند و کم یافتند
نه بعد از شدن باز گردد زمان | نه تیری که بیرون پرد از کمان
کجا بودی ای مرغ فرخنده پی | چه داری خبر زان حریفان می
بشادی کجا می گذارند گام | سفر تا چه جایست منزل کدام
کجا رو براحت فرود میکنند | شبی آسایش خواب چون میکنند
بعیش و طرب همعنان کرانند | به هجران همه میهمان که اند
کدام آب دیده است در جوی شان | دل ما چگونه است پهلوی شان
چو از ما جدائی سوی خانه باز | بیاران بدین ماجرای نیاز
بدیده ز چشم یاران من | تماشا کنی جوی یاران من
فغان زان حریفان صحبت گسل | که یکباره از ما بگرفتند دل
بیک نامه هم فکر ننمود یاد | که دل خوش کنم زان همایون سواد
هر آن نامه کز یار جانی بود | طرب نامهٔ زندگانی بود

گفتار در دور مدام

شیشهٔ سرنگون که پیالهٔ همه را پر کند و یاد کردن حریفان بدفتر اگر اکردش رد نگارد و دور پیش از این بخواب گشتند و چنان خفتند که سر در تیغ قیامت بر کنند و ما نیز چنان خفتیم که ایشان را گوش مالیدن خواب آلودگان غفلت را

تا بر سر این چاه بے بن پائے بہوش نہند۔

اگر دانشے داری ای نیک رائے / یکے گرد اندیشه خود گرائے

نگہ کن درین چرخ دولاب گرد / که چون اہرمنان را چه یار آبخورد

مپرد لہا گرد آسیب چرخ گرد خورد / چو سرہا که در خاک خواری سپرد

کس این ماجرا را نپرسید باز / که زین ره ازین گشتن چه دارد نیاز

چو شکل ہست کین دور ظلمات و نور / دگرگونگی نیست یک لحظه دور

روانے برآوردن از خاک و آب / چه شد ساختن باز کردن خراب

خیالے بہر پیکرے ریختن / طلسمے بہر گنج آمیختن

ببین دلکش این منظر شیشه فام / که در شیشه کرد او جہان را تمام

چو کرد او جہان را به شیشه درون / تو از شیشه او کے آئی برون

سراپائے این مادر فتنه زائے / که بینی پر از چشم گیتی نمائے

ہمه چشمہا بیش که بیش و کم ست / نہانی بنظارۂ عالم است

ز چندین نظرہائے عالم فروز / ببین تا چه دیدی و بینی ہنوز

جہان غرق تا دیده دریائے شور / که بالا ست آب و نہش چاه کور

بسا حال مردم که گشت و گذشت / که از حال خود چرخ سر گشته گشت

بسا ذکر کہنه شد از روزگار / جہان کہنه و ہمچنان برقرار

یکے کم شد و دیگرے خاست نو / که ہست این جہان را بہا کہنه نو

درین کشتن و بازه کردن درود ‌‌ ‌ ندانم غرض باغبان را چه بود

یکی بازگون پرده زین خاک زرد ‌ ‌ ‌ که دیبای چینی بپیچی اندر نورد

بر آن لاله و گل که در گلشن است ‌ ‌ ‌ بنا گوش و رخسار سیمین تنی ست

بسا دیده کز سرمه آزاد گشت ‌ ‌ ‌ که ناگه ز خاکِ سیه یاد گشت

بسا در که گم شد درین خاک پست ‌ ‌ ‌ که از خاک جز خاک ناید بدست

بسا تن که او بار صندل نبرد ‌ ‌ ‌ که در زیرِ انبارِ گل شد چه هرد

بناسی کش از گل بر آری بر آب ‌ ‌ ‌ بسی بر نیاید که گردد خراب

چو در کیسهٔ مردم این نقد خاص ‌ ‌ ‌ ز تاراج دزدان ندارد خلاص

بیا تا کنیم آن جهان رخت پیچ ‌ ‌ ‌ که جز نام نیکو نداشیم هیچ

بمعشوقِ یک شب چه باشیم شاد ‌ ‌ ‌ که مهمانِ تعبیرے شود بامداد

مکن میلِ این خاک چون ناکسان ‌ ‌ ‌ که پیوندِ او نیست جز با خسان

مباش از نوای فلک ناشکیب ‌ ‌ ‌ که چشمش چه هندوست آهو فریب

کشنده که بر آهو آواز راند ‌ ‌ ‌ ز تن جانِ او را به آواز خواند

صفیری که صیاد زد کرد دام ‌ ‌ ‌ ز حرص ار شنودن اجل یافت نام

جهان مایه نبد مگر شوم را ‌ ‌ ‌ که ویرانه میمون بود بوم را

چه باید از آن دانه خرسند بود ‌ ‌ ‌ که با جان سهم یا نخواهد سبود

جهان را چه نیکو شناسد کسی ‌ ‌ ‌ متاعِ جهان را بجو پیسے

درین خوان کہ لوزینش خاک خورست | جگر دان و شوربا پیشترست
ہماں طفل را مادر دستگیر | بخوں پرورد وانگہ بشیر
منہ دل درین باغ ابلہ فریب | کہ ترنج و بہ را تا ہم کردست سیب
ندانم کسے را زدانشگاں | کہ خوانند در دلیج پاستاں
دو در دارد این تنگنائے دراز | کہ در در شدن باز بیرون ہر دو باز
ازیں ہر زماں خوبرے میرود | یکے آید و دیگرے میرود
درین مرحلہ پائے نتواں نہاد | در مرگ را قفل نتواں نہاد
چہ سازی رواقے کزاں رفتنی ست | غم آں کہ باید خورد کہ جاں رفتنی ست
چہ باید برآراستن منظرے | کہ خواہد شدن منزل دیگرے

رباعیات حکیم عمر خیام

تنبیہ:- یہ ۸۴- رباعیاں ہیں- انہیں سے کوئی ۴۲- رباعی چُنکر آپ بہتر سمجھیں پڑھئے- کورس میں صرف ۴۲- رباعیاں ہیں- مگر پراسپکٹس میں کوئی ۴۲ متعین نہیں ہے-

عشاق بدرگت اسیرند بیا | بدخوئی تو بر تو تکبیرند بیا
ہرچند رو جفا کردہ معذوری | زاں پیش کہ عذرت نپذیرند بیا

مرد آں نبود کہ خلق خوار ند اورا   وز بیم بدی نیک شمار ند اورا
رندے کہ نبود روبہ دستے بکرم   ۲   رنداں ہمہ پشت دست دانند اورا

خرم نبود نبودا شتم دل پُر از غم را   تاخیر تو تیز ہمیں کردہ دل خرم را
من تلخی عالم بتو خوش می کردم   ۳   با تلخی ہجر بست چہ کنم عالم را

عاقل بچہ امید دریں شوم سرائے   بر دولت او دل نہد از بہر خدائے
ہر گاہ کہ خواہد کہ نشیند از پائے   ۴   گیرد اجلش دست کہ بالا بہ پائے

اے خواجہ ایں کہ ہم رہ آکن مارا   دیم در کش و در کار خدا آکن مارا
ما راست رویم لیک تو کج بینی   ۵   رو چارہ دیدہ کن رہا کن مارا

اے دل ز زمانہ بیم احسان مطلب   وز گردش دوراں سر و ساماں مطلب
درماں طلبی درد تو افزوں گردد   ۶   با درد بساز و ہیچ درماں مطلب

چوں کار نہ بر مراد ما خواہد رفت   اندیشہ و جہد ما کجا خواہد رفت
پیوستہ نشستہ ایم در حسرت آنکہ   ۷   دیر آمدہ ایم زود می باید رفت

ہر کو ورقے ز عقل در دل بنگاشت   یک لحظہ ز عمر خویش ضایع نگذاشت
یا در طلب رضائے یزداں کوشید   ۸   یا راحت خود گزید و ساغر برداشت

امروز ترا دسترس فردا نیست   و اندیشۂ فردات بجز سودا نیست
ضایع مکن ایں دم ار دلت شیدا نیست   ۹   کیں باقی عمر را بہا پیدا نیست

سر از ہمہ ناکساں نہاں باید داشت   راز از ہمہ ابلہاں نہاں باید داشت

هنگام که پیمان ز مردمان می چه کنی ۱۰ چشم از همه مردمان بپوشان باید داشت

چون از آب و گل آفریده صانع ما را کرده است بهم زمانه قانع ما را
پیوسته نشئه مراتب مستی کنی ۱۱ خود دست تهی بس است مانع ما را

هست گذشته به پست پرست کلسه واید دانی ز چه روی گشته ساجد ما
بر ما به جمال خود تجلی کرد است ۱۲ آن کس که نشسته ناظر و شاهد ما

هر چند که رنگ و بوی زیباست مرا چون لاله رخ و چو سرو بالاست مرا
معلوم نشد که در طربخانهٔ خلق ۱۳ نقاش من از بهر چه آراست مرا

ای آنکه گزیدهٔ جهانی تو مرا خوشتر ز دل و دیده و جانی تو مرا
از جان صنما عزیزتر چیزی نیست ۱۴ صد بار عزیزتر از آنی تو مرا

با بط می‌گفت ماهی در تب و تاب باشد که بجوی رفته باز آید آب
بط گفت که چون من و تو گشتیم کباب ۱۵ بعد از پس مرگ ما چه دریا چه سراب

روزی دو که مهلت است می‌خور می ناب کین عمر گذشته را نیابی دریاب
دانی که جهان رو به خرابی دارد ۱۶ تو نیز شب و روز همی نوش شراب

در کوی نیاز هر دلی را دریاب در کوی حضور مقبلی را دریاب
صد کعبهٔ آب و گل بهای دل نرسد ۱۷ کعبه چه روی برو دلی را دریاب

ای چرخ فلک خرابی از کینهٔ تست بیدادگری عادت دیرینهٔ تست
ای خاک اگر سینهٔ تو بشکافند ۱۸ بس گوهر قیمتی که در سینهٔ تست

اسرار جهان چنانکه در دفتر ماست — گفتن نتوان که آن وبال سر ماست
چون نیست درین مردم نادان اهلی — ۱۹ گفتن نتوان هر آنچه در خاطر ماست

در پردهٔ اسرار کسی را ره نیست — زین تعبیه جان هیچ کس آگه نیست
جز در دل خاک هیچ منزلگه نیست — ۲۰ افسوس که این فسانه هم کوته نیست

هر دل که درو مهر و محبت بسرشت — گر ساکن مسجد است ور اهل کنشت
در دفتر عشق نام هر کس که نوشت — ۲۱ آزاد ز دوزخ است فارغ ز بهشت

هرگز کسی ملازم دل شودت — با قصهٔ کار خویش مشکل شودت
حال دل دیگری بباید پرسید — ۲۲ تا خوش دلی تمام حاصل شودت

در چشم محققان چه زیبا چه زشت — منزلگه عاشقان چه دوزخ چه بهشت
پوشیدن بیدلان چه اطلس چه پلاس — ۲۳ زیر سر عاشقان چه بالین چه خشت

بسیار بگشتیم بگرد در و دشت — اندر همه آفاق بگشتیم بگشت
از کس نشنیدیم که آمد زین راه — ۲۴ راهی که برفت راهرو باز نگشت

بسیار بگشتیم بگرد در و دشت — یک کار من از گشتنی نیک نگشت
در باخوشی نمانده یار سی عمرم — ۲۵ گر خوش بگذشت یا دمی خوش نگذشت

هر سبزه که بر کنار جوئی رسته است — گویا ز لب فرشته خوئی رسته است
پا بر سر سبزه تا بخواری ننهی — ۲۶ کان سبزه ز خاک لاله روئی رسته است

آن به که درین زمانه کم گیری دوست — با اهل زمانه صحبت از دور نکوست

آں کس کہ ترا بہ جاہلی تکیہ بدوست ۲۷ چوں چشمِ خرد باز کنی دشمنِ اوست

چندیں غمِ مال و حسرتِ دنیا چیست؟ ہرگز دیدی کسے کہ جاوید بزیست

ایں یک نفسے کہ در تنت عاریت است ۲۸ با عاریتی۔ عاریتی باید زیست

گر کارِ تو نیک ست بتدبیرِ تو نیست ور سر بد و نیز بہ تقصیرِ تو نیست

تسلیم و رضا پیش کن و شاد بزی ۲۹ چوں نیک بدِ جہاں بتدبیرِ تو نیست

اے مردِ خرد حدیثِ فردا ہوس است در دہر زدن لافِ سخنہا ہوس است

امروز چنیں۔ ہر کہ خردمند کس است ۳۰ داند کہ ہمہ جہاں چنیں یک نفس است

خیام کہ خیمہ ہائے حکمت می دوخت در کورۂ غم فتاد و ناگاہ بسوخت

مقراضِ اجل طنابِ عمرش چو برید ۳۱ دلّالِ قضا برائگانش بفروخت

نیکی و بدی کہ در نہادِ بشر است شادیّ و غمی کہ در قضا و قدر است

با چرخ مکن حوالہ کاندر رہِ عقل ۳۲ چرخ از تو ہزار بار بیچارہ تر است

خیام ز بہرِ گنہ ایں ماتم چیست؟ در خوردنِ غم فائدہ بیش و کم نیست

آں را کہ گنہ نکرد غفراں نبود ۳۳ غفراں ز برائے گنہ آمد پس غم چیست

از گردشِ چرخ ہیچ معلوم نیست جز رنجِ زمانہ ہیچ مرسوم نیست

ہر چند بکارِ خویش در می نگرم ۳۴ عمرے بگذشت و ہیچ مفہوم نیست

پیش از من و تو لیل و نہار بودست گردندہ فلک برائے کارے بودست

زنہار قدم بخاک آہستہ نہی ۳۵ کاں مردمکِ چشمِ نگارے بودست

ساقی! میِ معرفت عجب مکرمت است　　در مشربِ بی‌معرفتان معصیت است
بی‌معرفت آدمی چه کار آید؟ هیچ　　۳۶　مقصود ز آدمی همین معرفت است

این گنبدِ لاجوردی و زرّین طشت　　بسیار بگشت است و دگر خواهد گشت
یک چند ز اقتضاءِ دورانِ قضا　　۳۷　ما نیز چو دیگران رسیدیم و گذشت

یک جرعه میِ ز ملکِ کاوس به است　　وز تختِ قباد و ملکتِ طوس به است
هر ناله که رندی به سحرگاه زند　　۳۸　از طاعتِ زاهدانِ سالوس به است

ساقی! قدحی که کارِ عالم نفسی است　　گر شادی از او یک نفس آن هم بس است
خوش باش ز هر چه پیشت آید ز جهان　　۳۹　هرگز نشود چنان که دلخواهِ کسی است

از منزلِ کفر تا به دین یک نفس است　　وز عالمِ شک تا به یقین یک نفس است
این یک نفسِ عزیز را خوش می‌دار　　۴۰　کز حاصلِ عمرِ ما همین یک نفس است

آن لعلِ گران‌بها ز کانی دگر است　　وان درِّ یگانه ز نشانی دگر است
اندیشهٔ این و آن خیالِ من و تست　　۴۱　افسانهٔ عشق را زبانی دگر است

ای دل! چو زمانه می‌کند غمناکت　　ناگه برود ز تن روانِ پاکت
زهر است غمِ جهان و می تریاکت　　۴۲　تریاک خوری ز زهر نبود باکت

چون مردنِ تو مردنِ یکبارگی است　　یکبار بمیر این چه بیچارگی است
خونی و نجاستی و مشتی رگ و پوست　　۴۳　در کار نبود این چه غمخوارگی است!

هُش دار که روزگار شور انگیز است　　۴۴　ایمن منشین که تیغِ دوران تیز است

در کام تو گر زمانه لوزینه نهد   زنهار فرو مبر که زهرآمیز است

۴۵

با دشمن و دوست فعل نیکو نیکوست   بد کی کند آنکه نیکیش عادت اوست
با دوست چو بد کنی شود دشمن تو   با دشمن اگر نیک کنی گردد دوست

۴۶

ای دل! چو نصیب تو همه خون شدنیست   احوال تو هر لحظه دگرگون شدنیست
ای جان تو درین تنم چه کار آمدهٔ   چون عاقبت کار تو بیرون شدنیست

۴۷

بتخانه و کعبه خانهٔ بندگی است   ناقوس زدن ترانهٔ بندگی است
محراب و کلیسا و تسبیح و صلیب   حقا که همه نشانهٔ بندگی است

۴۸

گل گفت بدان لقائے مه روئے نیست   چندین ستم گلاب گر بایے چیست
بلبل بزبان حال با او می گفت   یک روز که خندید که سالے نگریست
